सिद्धान्तकौमुदी व्याख्या

लघुशब्देन्दु शेखर:

पत्राणि ३५ (पूर्वार्द्धः)

६३

नं० ६४-घ - २-ख
सिद्दान्त कौमुदी व्याख्या
लघुशब्देन्दु शेखरः (पूर्वार्द्धः)

पत्राणि ३५
६३

नं० ६४-घ-२-ख

सिद्धान्तकौमुदी व्याख्या

लघुशब्देन्दुशेखरः (पूर्वार्द्धः)

पत्राणि ३५

६३

तरं नाम समंबंध इति बोध्यं। प्राग्दीव्यतो तेन दीव्यतीति सूत्रपठितदीव्यतिशब्दैकदेश दीव्यच्छब्दोऽत्र गृह्यते तेन नैकदेशविकृ
तमनन्यवदिति न्यायेन दीव्यसर्थ उपस्थाप्यत इत्सर्यस्यावधित्वं अयमेव च निर्देशस्तस्य ज्ञापक इति बोध्यं। एवं चावधिमं
तोप्यर्थो हवे सत इति स्मा दौ नामसमंबंध इति बोध्यं। आदेरच इति तेन निर्दिष्टस्यानिकत्वादि क्यपरिभाषाया अप्रवृत्ते
रिति बोध्यं प्रामादिकमेवेति गणपति क्षेत्रपत्सादी नाम रूपस्यादिषु पाठादिति भावः क्षेत्रपत्सेव रूं निर्बये दिकमेवेति ग
णपति क्षेत्र प्रसादी नामेति तु छांदसं। दिसदिपरसंतादिति नोक्तं परमप्रजापतिशब्दाद व्यापत्तेः उत्तरपदग्रहणेन लुंप स
मासग्रहणं प्राप्ति पदिकं प्रतिपतिशब्दः उत्तरपदं तस्यैव ग्रहणान्न दोषः प्रत्ययविधौ तदंताग्रहणे न परमादिति शब्दान्न एयादी
नां पूर्वविप्रतिषेधेन परत्वात्पवादबाधकत्वान्डीषंताभ्यामपि लिंगविशिष्टपरिभाषया एयस्य प्राप्तेर्ईतयादितेयावस्था
घ। न च लिंगविशिष्टपरिभाषाऽनित्या अत्रा प्रवृत्तौ मानाभावात्। दितिवनस्यतिभ्यामपसमूहयोर्ण्यस्यैवेष्टताया भा
ष्याद्याभावाच्च तयोः किंचित्तदंतान्डीषि चेष्टे प्रमाणाभावाच्चेदयास्त्रेभाष्ये लिंगविशिष्टपरिभाषादोषे यस्यानुक्ते
श्च दोषाः खल्वपि साकल्येन गणिता इति भाष्योक्त्या तत्रानित्यत्वे मानाभावाच्चान्यकार इति अश्वस्यात्मनोपत्यादी स
र्थो यं लुग्वक्ष्यते इति अतः पूर्वपदादिति सन्न भाष्ये इति भावः लुग्वा चश्च इति क्वचित्पाठः लोम्न इति केवललोम्नोपत्सेन यो

ल० श० शे०
२५१

गुणभावात्तदंतविधिः। अभिव्यक्तपदार्थायइतिनोपपन्नसंज्ञाभूतस्याग्रहणेन। अपसार्थस्यापिश्यामन्तोकारइत्यकारानुबन्धस
नुरोधेन साधारणप्रत्ययेषु कथनं। इति साधारणाः प्रत्ययाः। स्त्रीपुंसाभ्यां। ननु प्रकृताञ्जसंनियोगेनोकारसहितन
गाणमेवास्तु अकारणहि स्वाश्वनलाद्दितदृत्तिटिलोपोनएवं चात्रैतलादेवङीषिष्टो अक्षितुतः परत्वाच्छाङीरवाधञ्जतिङीन्
प्रसंगइतिवाच्यं पञ्चओश्वसंघांकेषि सत्रैवजातिलक्षणेपिकृष्यपत्यैवृगोत्रस्याग्रहणेनङीपएवतत्रापीष्टत्वात् यत्र
समत्रापिजातिकार्यमिष्यतेततत्रतदारोपणमाश्रयं अतएवस्त्रैणइत्यत्रयञोश्वेतिलुक् स्त्रैणानांसंघइत्यर्थेसंघांकेसरा
चननतादृशस्त्रीविवक्षायामेतेत्प्रकृतिक अतएवस्त्रैणादित्यत्रप्रयञ्जोप्रयोगानभिधानाद्वेतिचेत्नविवक्षितांत्पाकादिविशिष
गमस्याप्रसिद्धेः नञेवतुनकृतःपोतिसंयोगांतलोपापत्तेः नचस्त्रियानञ्भवनात्पुंसोभं वेतिकार्यं। लाघवाभावात्। आकारा
रस्यतसाभावेनानयापदस्यवाधस्यन्यायेनाप्राप्तेश्चैवस्तंद्विगोरितिहेतुमद्भावेषष्ठी। साहि द्विगोर्निमित्तमिति। नचैवं पंचकपा
लीतिसमाहारद्विगोः संस्कृतमित्यर्थेपांचकपालमितिस्यादितिवाच्यं। अनभिधानात्। अतः प्रत्ययानुत्पत्तेः गोत्रेलुक्। अन्यस्मा
संभवात्तद्वंद्वस्य बद्धुधिविधिप्रकरणविहितलु[illegible]योयमलुक्। असंभवश्चतत्रतत्रवक्ष्यते। अतएवजनुपदशब्दादितिसूत्रेत एम०
२५१
द्राजलुकोप्यपमलगुक्तो नाप्यविवक्षितेद्दति[illegible]नगर्गीणांछात्राइत्यर्थविवक्षायांहइत्वनिमित्तप्रत्ययसिद्धिः अतएव

भाष्ये ऽलुकः पूर्वमन्तरंगत्वात्तल्लुकं माशंक्य पदद्वयं भ्म्मिप्राप्तस्य लुको जातो तद्धितलुकं शास्त्रिसंज्ञापपतिसमानवं
लावलुग्लुकां विति विषयसप्तमीति तद्भावः गोत्रे चात्र पारिभाषिकमेव पूनिलुगिति सूत्रस्थस्तुवन्नाह चर्याताएपक्षत्रिये
ति विहितस्यतु नायमलुक्। पूनो गोत्रत्वाभावात् प्रागदीव्यतीयइति विषयत्वाभावे द्वितीयेने दमकारा आयसस्स। सर्वति
थ्येत्सनो यद्वस्तनुवर्त्तते हलस्तद्धितस्येसतोहलदति चतदाह हलद्त्यादि। आभीयत्वाघसेति लोपासिद्धत्वं नारंभसामर्थ्यात्।
आयसस्सेति किं सांकाश्यकः संकाशादिभ्यो भवार्थे एपत्ततो पोपधत्वा द्वुञ्। तद्धितइति किं गार्ग्यः अनातीति किं गार्ग्या
यणाः गर्गीयमिति प्राक्रीतात्छः पूनिलुग्विवक्षितइति। तेनग्लोचुकायनेच्छो न। वक्ष्यामाएार्इति प्राचामवृद्धादिसर्वमिस
र्थः अजादौ किं ग्लोचुकायनहर्पण। प्रागदीव्यतीयेइति किं ग्लोचुकापनीयहितेच्छः पेलादि। एपक्षत्रियेसतो पूनिलुगिस्तनुव
र्त्तते। ऽइञः प्राइञ्जंता घुवप्रसयस्य गोत्रार्थकादेवसंभवे नाह गोत्रेयद्ति। तद्वेदिति। प्राचांग्रहणं नविकल्पार्थमाख्या
नादिति भावः नेतोत्व। एतेइञंताः अनंतरस्येति न्यायात्येत्वादिलुको नायं बाधक इत्याशयेनाह पूनिलुगिति। वेसधिका
रेण्पन्नतरस्यां ग्रहणं हि गोत्र्लुगिसादेतो तदसंबंधत्तापनार्थं कासापनेगर्गादियत्रंतकतशब्दाघजिनोश्नतिफक्। काती
ये आयसस्सेति पलोपः तस्मापसं। तत्संबध्यपत्यमितिसर्थेसूत्रेसमर्थानांमथेप्रथमात्वात्तिपदिकादणादयस्तसर्थेः घकाल

तनेघिनितायकात्वार्थेपरिसमाप्तसैवार्थीतरान्वयेनसुखं तान्नद्विंतोसाव्यवहिततततः परत्वंयत्तुप्रातिपदिकादिपदंतत्प्रकृति
केलाक्षणिकमितिसन्नजघन्यवृत्तिकल्पनायाअन्याय्यत्वात्सुडंतस्यपदेनउपस्थितत्वषष्ठ्येवतत्फलितमाहषष्ठ्यंतादि
तितस्येतिस्यामान्यतोऽपिबुद्धिस्थत्वेनमदंविशेषबोधकइतिउपग्वादिभ्यउत्पत्तिर्नेविरुद्धाश्वादिहृद्विरितिस्वविषयइति
शेषः तेनयस्मोर्भोवोवेयस्त्वंव्याघदिभयंवेयापदमितस्यादोनदोषः तत्रापिशब्दिप्राप्याविषयमत्वात्तदेलिधायकेननिषधइ
समप्तबाधनइति। अनुशतिकादिषुपुष्करसच्छब्दपाठात्सहिपौष्करसादावुभयपदवृद्ध्यर्थं स्वगादिस्तुततोनानभिधा
नादितिभावः परत्वाद्बाधइतिनयुक्तं युगपल्लक्ष्येद्रूपासंभवेएवविप्रतिषेधप्रवृत्तेः नापितक्रकौद्रिस्मन्यायेनापवादत्वात्।
उभयोरपिशेषः पंचकः सोऽश्रुततरसाहोचारिताथ्यात्तस्यषृ चेदंभाष्येतस्येदमिति। सामान्यसर्वविशेषांतर्भावादपसेपित
स्येदमित्येवसिद्धत्वात्तस्यापसमवइंजित्येवकार्यंव्यर्थोयोगविभागइतिप्रश्नः परिहरतिबाधनार्थमितिभानवादेहछस्येतिशे
षः ननुशेषिकेणानेनस्वविषये प्राप्तस्यछस्यकथंबाधः किंचतस्येदमित्यपसेपीतिपूर्वपक्षोप्यसंगतः अशेषिकविषये
शेषिकेणासिद्धेरितितत्रीयस्याशंकांसमाधातुमाहउत्सर्गइति। योगविभागाभावेप्रकृतिविशेषसंबंद्धानापसार्थस्य शेष राम०
त्वमितिनदोषद्वयं योगविभागेलक्षणादिविधावपसत्वेनापत्यस्योपयोगानुशेषुत्वमितिछस्याप्राप्तिरेवात्रबाधः रदंशबोहिइर

त्वेन सर्वविशेषबोधकस्तदुक्तं शेषइतिसूत्रे भाष्ये इदं विज्ञोपास्यते अपत्यं निवासः समूह इति। इदं पदार्थप्रवृत्तिनिमित्ता
श्रया शक्तिविशेषा इति तदर्थः तत्रशेषइतिविशेषणादयसादीनामिदंत्वाअपतपानग्रहणमितिबोध्यं। शेषपदसंब
द्धेनेदंपदेनप्रागनुक्तानामेवेदंत्वेन ग्रहणमिति वदंतितेषामताद्दृशोधः स्पष्ट एव किंच भानोरपीदंत्वेनापत्यबोधेच्छस्यातवे
ति वार्त्तिकस्वरस इति विभावनीयं समङ्गिः कृतसंबंधेः किमिति अंतरंगत्वात्संधिकार्यं तत्रमेवप्रयस्य पोभविष्यतीति समर्थना
मितिअर्थमितिप्रश्नः उत्तरयति अकृतेति। यद्यप्यत्रैकादेशप्रवृत्तिसमये न वृद्धेः प्राप्तिः कृते एकादेशे जायमानया वृद्ध्या च न
तन्निमित्तविनाशस्तथापिनिमित्तविनाशसंभावनेनैव तत्परिभाषाप्रवृत्तौ निमित्तं सा चात्रास्त्येव यदि दीर्घेण स्यात्तदा वृद्ध्यानि
मित्तविनाशः स्यादिति भावः वस्तुतोंतरंगमपलब्धार्थानुवाद एव समर्थानामिति विधुणा इत्याद्यावकृतसंधेरपि प्रत्ययद
र्शनेनामन्त्रापि तथा शंका वारणायात एव विप्रतिषेधसूत्रे भाष्यं तरंगं बलीय इत्यस्मोस्थितिर्वैक्षमाणारिसुदाहरणं दत्तं।
पदस्यविभज्यान्वाख्याने सुउत्थितइत्सु इति स्थिते यत्वादादिवृद्धिः प्राप्तेति चेकेपटः अकृतेति परिभाषातु भाष्यामवेद्दृतत्वा
न्नास्त्येवेसन्मन्त्रविस्तरः वस्त्वमुपगेतिरिति। यद्यपीदं तत्संबंधमयसमिसर्थे प्रत्ययः स्वार्थेनप्रत्यासत्त्या वारयितुं शक्यं तथाप्य
हसोपगवइत्यादिवारणायसावश्यकीतितत्त्वं। षष्ठ्यर्थ इति उपगुरपत्यत्वेन विवक्षितमिति। तेन पौत्रप्रभृतेस्तत्त्वेन विवक्षा

यांनगोत्रत्वं पौत्राद्यपत्यशब्दयोः संसंबंधिकतया यदीयं पौत्रप्रभृति अपत्यं प्रत्ययवतस्य गोत्रत्वमित्यंगिरसः पौत्रे गर्गस्यानंतरेवा
च्येन गर्गशब्दाद्यञ् अत्र समर्थानां प्रथमादित्यनुवर्त्तविभक्तिविपरिणामेन समर्थानां प्रथमस्य प्रकरणादपत्यप्रत्ययप्रकृतेर्यो
त्रप्रभृति अर्थोन्तप्रत्ययवाच्यतयापत्यत्वेन विवक्षितं तत् गोत्रमित्यर्थात् पौत्रपरगर्गापत्यादिशब्दान्न पूनिप्रत्यय इति भाष्येस्प
ष्टमेवं च गोत्रप्रत्ययांतेभ्योऽप्यपत्यत्वे नैव बोध इति सूचितं। अत एव गोत्रस्यापत्यं गोत्रमित्यर्थं प्रदर्शयंति गार्ग्य इत्यादेर्हेतोः अतए
वापत्यं वा गोत्रे परमप्रकृतेरपत्यः अपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः स चाहित्रियामित्येतद्वार्त्तिकसमुदायेन प्रत्य
ययोरेव गोत्रयुवसंज्ञाविधानं अपत्यस्यापत्यमायत्यं शिवादेराकृतिगणत्वादण् तेन च तद्बोधकप्रत्ययस्वरूपं लक्ष्यते। आयत्या
~~[illegible]~~ दित्यनयोस्तदर्थकत्वावश्यकत्वात् गोत्रसंज्ञासूत्रे क्वचित्पुस्तके आ
पत्यो वा गोत्रमिति पाठो दृश्यते स च युक्ततरः स्त्रीपुंसाधिकारे पत्यंता इत्यमरोक्तेः अत एवापत्य इति द्वितीयवार्त्तिके पुंलिंगप्रयो
गः न चापत्ये भवदित्यस्यैव तः सं छप्रत्ययापत्तेः तदुक्तपुंवुक्त्वशास्त्राह चर्येणास्या अपि प्रत्ययनिष्ठता पाएवोचित्याच्चावार्त्तिकम
तेप्यर्थस्य गोत्रसंज्ञायां सूत्रोक्तार्थाद्विशेषेणावाशब्दासंगतिश्च। मात्रलाघवमात्रेणावाशब्दे आपत्यो गोत्रमिति वेति वदेत्। आ रम॰
पत्यो वेति मात्रेन संज्ञिविकल्पस्यैव लाभात्। आपत्यादेरपत्यबोधकप्रत्ययांताज्जीवद्वंश्यबोधकात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः प्रत्यये

भवतीत्यर्थ इति स्पष्टमेवेति दिक्। पौत्रेति। पौत्रादेरपत्यलक्षणं। जीवति तु। युवसंज्ञमेवेति। समावेशे लोपगवस्य गोत्रस्यापत्य
मोपगविरित्यादौ वैको गोत्र इति नियमादिञ् न स्यात्। गोत्राद्यूनीत्यस्याप्राप्तविधायकत्वे तु गर्गस्य चतुर्थे जीवद्वंश्ये विवक्षिते
गार्ग्य इत्यस्यापापत्तेः गोत्रादेव प्रत्यय इति नियमाभावात् किंच समावेशे हि तीयाध्यायस्थलुक्मात्रस्य मध्येऽपवादन्यायेन गो
त्रे लुगचीत्यस्य लुक् स्यात् तथा च पीलाया अपत्यं पैलः तस्यापत्यं युवा अणो द्व्यचः इति फिञः पैलादिभ्यश्चेति लुकि पैलस्य छात्राः
पैलीया इत्यत्र गोत्रे लुगिति अकूप्रसंगः असमावेशे युवप्रत्ययविषये सामान्यस्तेन न्यायेन भूम्नि माप्तस्ये सर्थादस्याप्राप्तेऽन्त
रंगतासैलादिलुगेवेति सिद्धमिति दिक्। भ्रातरि च। भ्रातुर्वंश्यत्वादारब्धं। वस्तुतः पुत्रेष्वेतदुपपन्नं भवत्ययं मे ज्येष्ठापेक्षमध्यमो
यं मे कनीयानिति स्यात्तवत्सूत्रभाष्यप्रयोगे बहूनां निर्धारणेऽपीयसुनः दर्शनाद्विभागमात्रमीयसुनादिनिमित्तं हि लाघवात् तु सूत्रे विव
क्षितं तद्धनयनात् ज्येष्ठे इति अत एव वस्तुपि पुत्रेषु मृतेऽपि पित्रादौ वर्तमाने जीवति द्वौ गार्ग्यायणौ विति गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ तयोः
कनीयान् गार्ग्यायण इति चोपपद्यते। वान्यस्मिन्। सप्तपुरुषावधिपितृकुले सपिण्डाः मातृकुले पंचपुरुषावधि प्रकृते भ्रातुरन्य
स्मिन्निति पर्युदासादादावेव प्रवर्तते इत्याहजिरंत्य मपिगटत्येते इसमे अन्यस्मिन्निति सस्यज्येष्ठभ्रातुरन्यस्मिन्नित्यर्थः तच्च भ्रात्
रूपसपिंडे जीवति जीवतः परत्वाद्विकल्पव्याहसमर्थं जीवतीत्यनुवर्त्तमाने जीवतीति समर्थमत आह एकमिति तिङंतं तदिति भा

ते·श·शे०

वः द्वितीयमिति शास्त्रं तात्समस्यंतमितिभावः ननु ज्यायसी स नुहेत्येवमिहेतरथं तं समर्थमत आह तरनिर्देश इति तरबंतनि
र्देश इत्यर्थः उभयोरिति। स्थानवयसोरित्यर्थः। स्थानं पदं पितृव्यत्वादिकं न तु रूपे शौर्यं वा तेषां पूज्यत्वात्। यद्यपि भ्रातृत्वेन
न पूज्यता कनिष्ठभ्रातर्यपि पितृत्वादिवं च भ्राता न स्थानतः तुल्यः कृद्दस्वेनैव भावृत्तिसिद्धावन्यस्मिन्निति व्यर्थं तथापि अन्य
स्मिन्नेव सपिंडे जीवति तु हृस्ये नहि हि वृद्धाधीनेन भावं यस्तु वृद्धानतावस्य स्यात् तं अंकुरहृते स एव मुच्यते। एको गोत्रे। गोत्र इति अ
भिधित्सित इत्यर्थः एक एवेति संख्यावाची एकशब्दो धिकारलब्धापत्यप्रत्ययस्य विशेष्य इति भावः अत एवानंतरापत्यप्रत्य
यांतान्नापत्यप्रत्ययः अपत्यग्रहणानुवृत्तिस्तु अनंतरापत्यप्रत्ययांताद्गोत्रप्रत्ययवारणाय अन्यथा नियमस्य तुल्यजातीयत
या गोत्रप्रत्ययांतादेव गोत्रप्रत्ययो वा र्पेतः उपगोरण् गार्ग्यादिभ्यो यञ् नडादिभ्यः फक्। तन्नासित संबंधे वायस्यंत्यास्तज स्तन
यः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी आहुर्दुहितरं सर्वे अपत्यं तोकं तयोः समे इत्यमरात्तयोः पुत्रदुहित्रोः अत एव पितामहोत्संग
आसीनं दारकं कश्चित् पृच्छति कस्यायमिति स तस्य पितरमेव व्यपदिशति नात्मानं तदाह। गोत्र इति उपगोरपत्यं तीये बाधो औ एम०
पगवादिजि अनिष्टाप्रत्ययपरं परैव प्राप्नोति न तु कदाचिद्योगवद्द्वसरणं विशिष्टमिष्टं सिध्यति। एवं गर्गस्यानंतरतीये वा
ध्ये गर्गादिभ्य इत्याद्याशंभसा मध्याम तरं परापत्यवत्संबंधे प्रवृत्ते सिद्धावपि गर्गादिज्जितः प्रत्ययांतारे प्रत्ययपरंपरा निष्टा

पि प्राप्नोतीति भावः। यद्यप्यनन्तरेऽणादीर्घमेव तथाप्यनिष्टघटकत्वात्सोपनिष्टः परं परेत्यस्य प्रसज्यत इत्यनेनान्वयः। नन्वत्र
पक्षे उपगोस्तृतीयेऽण्विधानार्थत्वमस्य वाच्यं प्रसत्यमालाभावृत्त येनियमार्थत्वं चेति गौरवं। न च गोत्रपदेन गोत्रापत्यसमुदायो
लक्षणीयः एकपदं च सामर्थ्यात्तावधारणा विधिमात्रार्थत्वे हि तद्ध्यर्थमेव। गोत्रे इत्युक्तेऽपि वायवाद्भिन्नोऽणादि विधानेनेष्टसि
द्धेः एवं च पुत्रे एक पौत्रे परस्तत्पक्षे चापर इति गोत्रापत्यसमुदाय एव द्वनां प्राप्तौ एकैकापत्यप्रत्यय इति नियमेनैकाभ्यनुज्ञा
द्वारा परम प्रकृतेर्विधिरपि परंपरापत्यापत्यवत्त्वं बंधे प्रवर्त्तेतत्यस्यानुमीयत इति वाच्यं। एकग्रहणसामर्थ्येनैकाभ्यनुज्ञानादि
रूपपूर्वोक्तार्थकल्पनानपेक्ष्य पितामहादीनामपत्यमिति तत्कस्यन स्पैव युक्तत्वात्। तत एवापत्यं पौत्रप्रभृतीति सूत्रे स्व
रतः संगच्छते दशसु पुरुषेषु यस्य कुले विवाहिता शूद्रा नास्ति स सोमं पिबेदित्युक्ता यथा एकपाते सर्वे पापा तत्रस्थात द्र
हितस्यैकस्य सर्वोन्नयत्यपातहेतुत्वेनापत्यत्वमपि युक्तमिति स्पष्टं भाष्ये। जरत्कार्वाद्युपाख्याने च स्पष्टमेवैकस्य सर्वान्प्रत्य
यात्तहेतुत्वं अपतनादपत्यमिति चपंक्तीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। पसंतोकं तयोः संमेद्रुत्सं मरस्यतु तयोस्तु तद्घटितसंतानपरंप
रयोरित्यर्थ इति नासंगतिः। पितामहोत्संगे स्थितस्य दारकस्य विषये कस्यायमिति प्रश्ने जनकविषय एवेति तत्र पितृप्रपदे श
नो तरस्य नासंगतिरिति सहचेराहय इति स्वव्यूनेतिस्वगोत्रं तदेपत्यस्याव्यूनसंख्येभ्यः प्रकृतिभूतेभ्यो निष्टप्रत्ययोत्पत्तिरित्यर्थः

उपगोस्तृतीये एकस्मादौपगवादिष्टनिष्टः प्राप्नोतिचतुर्थे द्वाभ्यामिष्टः स्यादीतिभावः अनिष्टोसत्तिस्तन्मात्रं न लिष्टा सिद्धि
रित्यर्थः अत्र पक्षे उपगोरण्णोरणोप्य सिद्धावथ्यौपगवादिज्ञोनिवृत्तये नियमार्थमेवेदं नन्वेवमप्यनंतरापत्यप्रत्ययांता
त्गोत्रे प्रत्ययोदुर्वारः गोत्रे एकसेव कृतत्वेन नियमाबाधात् न च गोत्रपदेनास्य समुदायलक्षणया सपरमप्रकृतेरेवेति वाच्यं।
अपत्यमित्यनुवृत्त्यैव सिद्धौ गोत्रग्रहणवैयर्थ्यापत्तेरितिचेन्न भाष्यप्रत्याख्यातत्वेनेष्टापत्तेः यद्वा गोत्रे बोधुनीये एकवएश
ब्दः प्रत्ययप्रकृतिर्नानेक इत्यर्थः यदि च प्रत्ययांतात्प्रथमः स्यात्तर्ह्यनेकः प्रत्ययप्रकृतिः स्यादिति। यद्वा एकशब्दः प्रथमवाची प्रथ
मः शब्दो गोत्रप्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थः प्रथमत्वं च सर्वमूलत्वं सर्वं चैतद्भाष्ये स्पष्टं तद्वान्मे आचेर्? स्यादिति द्वैः प्रत्ययमालाया अ
निवृत्तयेऽयं निष्टमात्रनिवृत्तये। तत्राद्यः पुत्र इत्युक्तं। तृतीयेऽयमिति त्वीयत्वं मूलपुरुषापेक्षया यजमान पंचमाद्गार्ग्यादौ विजातीये
नापि संख्यापूरणादर्शनात्। औपगवादित्यस्मादेवेत्यर्थः न तूपगोरणन्तात् तृतीयस्मात् प्रत्ययस्याभावादितिभावः एवमिति
पितामहाद्दौ नामपीति सिद्धौ तत्पक्षे पंचमादौ पूनितृतीयादुत्पन्नो गार्ग्यायणः तृतीयेऽसिद्धेऽपि मूलप्रकृत्यनंतरापत्ययुवप्रत्ययां
तादेव प्रत्ययः स्यात् न तु तृतीयवाचिगोत्रप्रत्ययांतादिति विध्यर्थमेवेदं स्यात्तु नियमार्थमिति पितामहादौ नामपीति पक्षे एम॰
एव ज्ञायतामिति ध्येयं। स्त्रियां तु नेति आस्त्रियामिति योगं विभज्य तत्र पूर्वनिमित्तमनुवर्त्स्येद्वे अपि प्रथमया विपरिणमय्य स्त्रीपुंसानेत्य

र्थ इति भावः अतद्रूपेणेनाधिकृत प्रातिपदिकस्य विशेषणाज्जदंतविधिरित्याहादंतमिति। अस्यापत्यमिरित्यादौ व्यपदेशि
वद्भावात्स्निग्धो बोध्यः व्यासव। आसीन्नेवदंभास एव प्रसिद्धत्वात। नयाभ्यां न नु एहेरपवादत्वेना विति नेतहि षये हृद्‌धः प्रस
क्तिः न च विषयभेदे कथमपवादत्वं विषयभेदेप्य चिरांदेशेन नु टो बाधस्याभाव्य शंकितत्वात् न तिस्त्रिति निषेधे न नु टोन
रादेशेन बाध इति स माहितमित्यमत एवं च नेतिमर्थमिति च न्यायत्र चाभ्यां परस्य प्रसक्त्या याहद्वेर्दिषेधस्तत्रे वे चाविसे चोर्वि
षयनिर्दिष्टशार्थत्वत्सत्वात्तेन वदाध्य म्वित्रिसादेनोना। अपंचनिषेधो येन नाप्राप्तिमायेन तद्धिते षचा मादेरिति हद्धेरेति वृद्‌
रवातेन द्व्याशीतिके सं स्यापाः संवत्सरे रीति वृद्धिर्भव सेव। पहांता भ्यां किं। एनीति पनन्त स्यछात्रा याता इत्यादौ मा भूत्। पू
र्वा पूर्वाव यवेवो। अभक्तत्वे हि इष्वाजष्वयं जं तस्मादणंताछीनस्यात् प्रातिपदिकस्यावृद्धत्वादिति हरदत्तः गोत्रे कुंगोत्रेवो
धनी यत त्संवे धयसमित्यर्थे कुंजादिभ्यः परः प्रत्ययइत्यर्थः च्फञि ञकारः कौंजायनीत्यादौ वृद्ध्यर्थः चकारोव्रातच्फ
ञोरित्यत्र विशेषणार्थः व्रातच्फञो। पूगात्ज्योग्रामणी पूर्वादित्यतो ज्योनुवर्त्तते। तद्राजत्वादिति। आदयस्तद्रा जा
इत्यनेन। लुगिति तद्राजस्य बहुष्वित्यनेन न अस्येति भावः स्त्रियामिति अप्रत्यये हि योपधत्वान्ङीमस्यात्। यत्र स्यादि
स्त्रियामित्युक्तमिति भावः पजिज्ञो। अधिकृतं गोत्र इति पञ्जि ज्ञोर्विशेषणं फल्कु पूनि। गोत्रे किं सुतंगमादिभ्यो लुर

थिके इञिसोतं गमेराऽपत्ये मा भूत्। शारद्वच्छुभ्रगुवत्सपदे तद्वपत्ये सुभ्रगुवत्साद्वारेपणाप्रयुक्ते। अन्यथा भ्रगुवत्सयोः
शारद्वच्छुनकपूर्वभावित्वादसंगतिः स्यादेवेति केचित्। अमः कृत्रिमपुत्रादिः आग्रायणोनडादिफगंतः हाभिरिति
अस्य ऋषित्वेतु बाह्वादित्वादिञ् शारद्वच्छुनकौ विहाहीनामां फकोऽभावेन अनादित्ति भारतप्रसिद्धा स्मदाधुते पा
दिकालदृत्सर्थः असिध्यक्तपदार्थे एवतंत्रा लोकविश्रुताः शास्त्रार्थत्वेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिरिति हि युक्तेः
अभिव्यक्तेस्तेनानाघ्योभिधापि लौ। तेन विशिष्टरूपो यादृते पदकार्यं एव बाधं स्यात् तत्रा इत्यनेन गोत्रणि राम॰ लोक
विश्रुतादृत्यनेनाप्रयुक्तं निरस्तं तदुक्तिषु तत्स्म हशेषु। बाह्वादिभ्यश्चेति सूत्रे भाष्येपि। बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्श
नं लोकविदितादिषु रूपस्त रूपे लौकिके गोत्र भावेत तो मत्र प्रतिषेधः बाङ्गुनामत्र आधुनिकस्यापसंवाह एव। संबंधि
शब्दानां कार्ये तत्स्य दशात्प्रतिषेध इति चोक्तं तत्र गोत्रभाव इति प्रकृताभिप्रायेण तदेव ध्वनयता वयुस्यानुवाहेन संबंधि
शब्दानामिसाधुत्वं एवं चापत्यापः सर्वविषयद्रतिबोधं बाह्वादिसूत्रे पाठात् तद्धितविषयस्येवेति केचित्। अनृष्या। राम॰
अनृषीतिलुप्तपंचम्यंतं। आनंतर्ये। अनंतरापत्ये इदं सूत्रमनुसारेण। भाष्ये तु ऋषिभ्योनंतरेनेस्यर्थः समर्थस
मासेनदर्शितः येखकत्रान्तष्यपःपठ्यंतेते ऽप्यानंतरेपीति चोक्तनिषेधसामर्थ्यादेवात्र गोत्रस्यसा संबंध इति तत्रा

वः पूनि तु गोत्र एवेति नियमान्न दोषः। गर्गादि। रामो जामदग्न्यः। पाराशर्यो व्यासः इत्यनंतरे गोत्रत्वारोपाद्बोध्यं यञञोः
रापत्यं त्रियसतो लुगिति तद्राजस्येति सूत्राद्द्वौ बहुषु तेनैवास्त्रियामिति यस्कादिभ्यो इत्यतो गोत्र इति चानुवर्त्तते। प्रवराध्या
य प्रसिद्धं गोत्रं वाचित्वं प्रजनो नास्तीत्यत आह पनंतमिति निर्दिश्यमान परिभाषा लुक्ते तावन्मात्र लब्धमर्थमाह तद्वयव
योरिति। प्रवरेति एतेदेव चलौकिकं गोत्रं। एतत्सर्वं पूनि लुक् शीवयवा स्त्रीपुंसाभ्यामिति सा हे भाष्ये स्पष्टं। लोहितादिकार्ये
मिति स्त्रियां ष्फ इत्यर्थः आंगिरस इत्येवेति तत्र यञेव स्यर्थ त्वहाहानांगिरसमिति। आंगिरसस्येति नियमस्तु न गर्गादि
पाठस्यैव यथा यञेः स्त्रियां लुक् स्वेन यञो ऽकार इति व्याख्यानेन चास्य लोहितादिकार्यार्थे पाठ इति न वाच्यं। शिवादि
गणे पाठे मानं तु लुक् स्त्रियामित्वेनेन वतंडाच्च त्सस्य विभाग एवेति बोध्यं। विहितस्यैत्सनंतरस्येति न्यायलब्धमिदं। वक्ष्यमा
ण इति अणिञोरिति सूत्रेणेत्यर्थः तत्र प्रतिपदोक्त परिभाषया अनृष्यण एव ग्रहणमिति न पुंक्तं इञो शेतदसंभवेनन
त्वाह चयोदशांशेपि तद्प्रवृत्तेः परं तु वतंडाच्चेति सूत्रे मास्तु सूत्राशयेन किमर्थमिदमुच्यते न गर्गादिभ्य इत्येव सिद्धं लुक् स्त्रिया
मित्यपि तत्रैवोच्यते तत्राशंक्यांगिरस इति विछिद्येत्युक्तं भाष्ये। तदाशयस्तु पूर्वपक्षे सम्यगेव। तत्र पूर्वसूत्रे आंगिरस इत्यु
क्त्वा नांगिरस इति विछिद्येत्युक्तं भाष्ये। तदाशयस्तु पूर्वपक्षे सम्यगेव। तत्र पूर्वसूत्रे आंगिरस इत्युक्त्वा नांगिरसे यञभाव

वदत्रापि तत्र तदभाव एवोचितः विधिसूत्रस्यैवौचित्यात् योगविभागसामर्थ्यं न कपिबोधयोरिवास्यापि गणेपाठाभाव एवा
नुमीयते गणेपाठे तु अङ्गिरस इत्यनेन हि छेदेनानाङ्गिरसे यत्राबाधः एवं चानाङ्गिरसे वातण्डायनीति चिन्त्यमेवेत्याहुः नि
वृत्तमिति । इदं च स्वनुरोधेन । पूर्निलकूसूत्रभाष्ये गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकार इति ध्वनितत्वात् । तत्र भाष्येऽपत्याधिकारा
त्परं शास्त्रीयगोत्रग्रहणेन गार्ग्यादिभ्यो युवप्रत्ययान्तेभ्यः समूहादौ गोत्रत्वप्रयुक्तो वुञ् न स्यादित्याशङ्क्यापत्याधिकारा
त्परं प्रवराध्यायप्रसिद्धरूपलौकिकगोत्रग्रहणे गोत्रोक्षोष्ट्रेति सूत्रे राजन्यमनुष्यग्रहणं ज्ञापकमित्युक्तं अनन्तराप
त्येभ्यो गेयादि तु जामदग्न्यादिवद्दोषेण साधु । न चैवं गार्ग्यादिप्रभृतिभ्यो यूनि ढक्न स्यात् पूर्वो गोत्रत्वाभावात् सूत्रं तु राजन्येऽपी
मादौ चरितार्थमिति वाच्यं उदीचां वृद्धादिति सूत्रे गोत्रादित्युक्तिसामर्थ्येन तत्रेति सूत्रे निजादित्युक्तिसामर्थ्येन च गोत्र
प्रत्ययान्तप्रकृतिभ्यो येषां विशिष्य विधानेन तत्सामर्थ्यात् यञिञोश्चेति वधुमुसन्ति सिद्धेः शास्त्रीयगोत्रत्व युवत्वाभावाक्रो
त पौत्रप्रभृत्यपत्यरूपं तदर्थकत्वं च वास्तवं शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहाय शास्त्रकल्पितं वा परत्र लौकिकग्रहणमपि यत्र
शास्त्रीयग्रहणागमकाभावस्तत्रैव अत एव वकरावादिभ्यो गोत्र इत्यत्र अणिञोरित्यादौ च शास्त्रीयस्यैव ग्रहणं । राजन्यमनु गम०
ष्यशब्दयोर्लौकिकजातिप्रकारकबोधजनकत्वेऽपि प्रक्रियादशायां राजश्वशुरादित्यादे गोत्राधिकारेऽपागतकल्पितं शास्त्रीयगो

त्रार्थकत्वेऽस्य तएव राजन्यादिषु उदीचां वृद्धादिति फिञा अत एव ग्लुचुकस्य युवापत्यं ग्लौचुकायन इत्यत्र फिञन्ताद्यूनि
फिञन्तान्निमतेन तु मत्स्वार्थः लौकिकं च प्रवराध्यायप्रसिद्धं लौकिके तत्र तेन गोत्रग्रहणात् अणिञोः स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रस्थ
भाष्यस्वरसाच्च न च शिवादिभ्य इत्यत्राण्ग्रहणमर्थं न च बाधकबाधनार्थमिञ एव विधिरयं स्यादतोऽण्ग्रहणं तद्बाधक
स्येवाभावात्। तत्र ऋबाधनार्थं शिवादिभ्यो यथा विहितमित्येवाण् सिद्ध इति प्रकृतसूत्रभाष्योक्तमसंगतं स्यात् शिवादिभ्यो
गोत्र एवेञ्ञनाम्नेति नियमेन चारितार्थेनाण्ग्रहणं विना तदसिद्ध इति वाच्यं विधिनियमसंभवे विधेरेव न्याय्यत्वेन वि
धित्वानुरोधेनाण् एव विधिरिति भाष्याशयात्। अण्ग्रहणं सूत्रपठितादृष्यणशब्दादिञ्बाधकस्य सेनांतलक्ष
णण्यस्य समत्वेनेञ एव विधानं स्यान्न त्वण् इतीति भाष्ये एवं सत्यपत्यं चुस्वदिकादिसूत्रे जनपदशब्दात्क्षत्रियादित्यधिका
रस्य प्रसंगात वृद्धवृद्धपात् क्षुद्रकमालवाद्गोत्रे क्षेत्रिनिति वुञि क्षौद्रकमालवकारमित्युक्तं तत्तत्र लौकिकगोत्रत्वारोपेणानिर्वा
ह्यं अतिप्रसंगस्तु आरोपे सति निमित्तानुसरणमिति न्यायेन परिहार्यः अपत्याधिकारात्परमिति भाष्ये परशब्दोऽनपयोऽतः त
तः पूर्वस्मिन्नजं ञ इति लुग्विधायके स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रभाष्येण लौकिकगोत्रग्रहणस्योक्तत्वादिसमत्रविस्तरः अवृ
द्धाभ्य इत्यादे विशेष्यं प्रकृतिभ्य इभिनदी मानुषीभ्य इत्यस्यार्थद्वारकं तद्विशेषणं न दाहार्हेद्भ्य इत्यादि। ऋष्यंधकाऽन्धक

दयस्त्रयो वंशा ऋषयो मंत्रद्रष्टारः ऋषिर्वेदस्तद्दृष्टृत्वाच्चैतेषां तत्त्वं । मातुरुत् । अर्थग्रहणं स्त्रीत्वंशबोध्यारोप्य पूर्वोयादिति निर्देशः
मातृशब्दस्य जननीवाचिन एव ग्रहणमभिव्यक्तपदार्थकत्वात् । द्वैमातुर इत्युक्तो मोन्नोरपत्यमिति तद्धितार्थे तिसमासः तेन धा
न्वेति इहैव संताहश्राह्मी वारणापाभिव्यक्ते स्यावश्यकत्वात् लिंगविशिष्टपरिभाषया प्राप्तिः वैमात्रेय इति एवं च विमातृ
शब्दोनक्षसुदाहार्य इति भावः अनूढाया एवेति न त्वक्षतयोनित्वं कन्यात्वमिति भावः चत्वादीनां मूलपुरुषत्वाद्विकर्णा
दीन्यस्य पत्वासंभवाद्वत्सादयस्त दयस्ते आरोपितप्रवृत्तिनिमित्तका इत्याशयेनाह वात्स्यश्चेदिति पक्षे इञिति पूर्वसूत्राद्ग्र
हणानुवृत्तेरिति भावः स्त्रीभ्योः स्त्रीग्रदः स्त्र स्वर्थेते तेनाधिकार्योवगतिरिति साशयेनाह स्त्रीप्रत्ययेतातदंतप्रातिपदिका
द्वि स्वार्थस्तदंतस्य प्रातिपदिकत्वं च लिंगविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वादीनां तद्विशिष्टबोधनादक्षतं तेन चटाबादय
एव व्याख्यानात् तेन दरदोपत्यं दारद इत्यत्र न टक् तत्र दरदोपत्यं स्त्री स्वार्थे स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः प्राग्वा णोत्वश्चेति लुक् परे
त्वत्र स्त्रीम इत्यर्थग्रहणमेव अत एव पितृष्वस्मातृष्वस्र्ध्योंढकि लोपविधानं संगच्छते दरत इउबिट्टृषउशिग्भोन राम॰
निधानात्तद्ग्रभावः शिवादिपाठाद्वा ध्वनितं चेत् ऋष्यंधकेति सूत्रे भाष्य इत्याहुः निरूपितं चेदं भाष्यप्रदीपोद्योतेवा अत्र
गानिहत्तैपपुनर्हे ग्रहणं शिवादित्वादिति तत्र समर्पतेति पाठेपि लिंगाविशिष्टपरिभाषया सपत्नीशब्दादपि वा ध्यस्या

मात्वचिंत्तपाठकंबाधित्वाशिशातिबोध्यं।तस्येदमितितिशिवादिपाठादिसुचिंतातस्याकृतिगणत्वात्‌इतश्च।अनिञः किं
दाक्षायणः इतः किं दाक्षिः प्रवाहणस्य।उत्तरपदस्येत्यधिकारः अर्धात्परिमाणस्येत्यतः पूर्वस्य तु वेति चानुवर्त्तते तद
हशब्दस्येत्यवयवषष्ठी।प्रवाहणः शुभ्रादिः उत्तरपदस्य वृद्धिमत्त्वेपि तद्विधानं पूर्वपदस्य वृद्ध्यभावेपि वृद्धिनिमित्तस्येति
पुंवत्प्रतिषेधार्थं जातेश्चेति निषेधस्तु अस्मादेव ज्ञापकाद् अनित्य इति बोध्यं।तत्र त्वात्तच्छब्देन ढः परामृश्यते प्रवाहणस्ये
ति चवर्त्तते।बाह्वेति सचेञ्‌।इतउत्तरविकर्णेत्यादिभ्यो वेपरत्वेतो ग्रंथो विपरीत लेखस्तु लेखकप्रमादात्।कल्याण्यादी
ढकि सिद्धेपीनङर्थमिदं।ढक्नु निसइतिवत्यादिआरब्धानादिति भावः पूर्वेण।स्त्रीभ्यइत्यनेनेनञ्‌न।इनङ्‌विधोपस्येति
तदभावेढगिसर्थः स्त्री ढ्रक्‌।चादुत्तरपदस्य।महतीसौभगायेत्याहोतु ज्ञात्रादित्वादजि छांदसत्वान्नोत्तरपदवृद्धिः स्त्रीलिंग
निर्देशात्तुंसि न स्यादतत्राह चटकस्येति।एवंच सूत्रे चटकाया इत्यर्थमित्याह लिंगविशिष्टेति।अजादित्वादितितत्र अस
मासेनहूयोरनुकरणमितिभावः क्षुद्राभ्यो।अर्थनिर्देशोयं तदभिधायिप्रकृतिभ्य इत्यर्थः प्रत्ययः शीलहीना अनियतपुंस्का दा
स्याद्यः अंगहीनाः काणाद्यः अत एवेति शुभ्रादिपाठकल्पनद्वारेति भावः प्रकारांतरमपि प्राग्‌ उक्तमात्रयः।चास्मित्त्र खसु
रित्यनुकृष्यतेथ क्वाचव्विपरिणम्यते इत्याह पितृष्वसुरिति।ढकोरितिइदंतेभ्य इत श्चेतिढक्प्राप्तः ढञिति गत्स्यादित्वात्।

ल॰ श॰ शे॰

इति युलोप इति द्वे लोप इत्यस्य तु न प्राप्तिः परे गोपादेशेन बाधात्। अपत्यप्रत्ययस्येति प्रवराध्यायप्रसिद्धघटकस्येत्यर्थः। अ
पत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमिति भावः। यस्कस्यापत्यं यास्कः शिवाद्यण् तद्बहुत्वे यूनि अणो द्व्यच इति फिञ् यास्काय
न इत्यत्र युवप्रत्ययस्य तु न लुक्। विहितविशेषणाश्रयणात् वस्तुतोऽत्र शास्त्रीयं गोत्रं। भाष्यरीत्या यस्कादिभ्यः शी स्त्रीष
गोत्र एव प्रत्ययविधानात् अत एवानस्मिन्निति सूत्रे गोत्रपूर्वेः समानेशे यास्कायनपद इत्यत्र दोषः शंकितो भाष्ये अन्यथा
सिद्धांतेप्यस्य दोषस्य समाधेयत्वेन तत्रैवाशंका परभाष्यासंगतेरित्यलं तद्राजस्येति सूत्राद्बहुषु सादि वर्त्तेते तत्र बहुतेति
किं प्रिययास्काः बहुले किं यास्कः अत्रि अत्रिशब्दादितश्चानिञ इति ढक् अन्येभ्यः ऋष्यणिति बोध्यं बहुले इति तेन बहुते न तु द्वि
पामित्यपि बोध्यं। युधिष्ठिरा इति बाह्वादित्वादिञ् भरतानां प्राच्यत्वादेव सिद्धे पुनरुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानाम
मग्रहणार्थं तेनेञः प्राचामिति लुक् भरतशब्दो न यौधिष्ठिरिः पिता यौधिष्ठिरायणः पुत्र इति। अतर्ग इति गोपवना
दयश्च विदादौ प्राक् हरितादिभ्यो ध्याः इदमत्रैव भाष्ये स्पष्टं गर्गभार्गविकेति समुदायोऽत्र पठ्यते इति तद्राजस्येति सूत्रभाष्ये
गोत्रे लुगचीति सूत्रभाष्ये च ध्वनितं तत्फलं तद्राजस्येति सूत्रे निरूपयिष्यामः। तिककि। अत्र पूर्वोत्तरपदयोर्भपत्रापि लु एम॰
गविशेषात्। उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे इति नानुवर्त्तते द्वन्द्वार्थत्वादाह द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे चेति भाष्यात् क्रिकापिष्ठलप इति द्वंद्वं भा

ष्ये स्पष्टं एतेन भाष्यकपिष्ठलोपीति कपिष्ठलादिषु पठ्यत इति विरुद्धमस्तं । आगस्त्य । अगस्त्यशब्दादृष्यण् इति रूपेति
ष्येति सूत्रे केपटे स्पष्टं । अगस्तिप्रकृतिक गर्गादियञन्ते तु यञञोश्चेति लुका सिद्धं । कुंडिनपर्यायनांत कुंडिन्शब्दात्तस्य
भार्ये सर्थे ङीपि निष्पन्नकुंडिनीशब्दाद्गर्गादियञि भस्याढ इति पुंवत्त्वे प्राप्ते तत एव निपातनात्पुंवत्त्वाभाव इति भस्याढ इत्य
त्र भाष्ये स्पष्टं । एतेन कुंडिनप्रकृतिक गर्गादियञन्तस्याप्यत्र ग्रहणमिति परास्तं । कुंडिनीसेव गर्गादिषु पाठात्ततो यत्र भा
वाच्ये । लुगिति तेनागस्तीनां छात्रा इत्यर्थविवक्षायां गोत्रे लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे तत्संनियोगशिष्टादेशनिवृत्तौ व
द्धत्वाच्छ आगस्तीया इति सादि वृद्धिक सिद्धिरिति बोध्यं । ये चा । प्रकृत्येकाजित्यतः प्रकृत्येत्यनुवर्तते । तत्र नेति वा चे प्रकृत्ये
तु स्यानंतरस्येति स्याद्यं बाधित्वा ह्लोपो न इति लोपोपि निवार्यत इति पूर्वेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं तदाह राजन्य इति रूह्वाद
विति तज्जातीयस्त्रियाभिमर्थः टिलोपो न स्त्विति प्राप्तः अह्लोपस्याप्युपलक्षणमिदं । राज्ये पुरोहितादिलाघव ।
संयोगादिश्च इन्नरायनप व्यइत्यत इन्नरणीति वर्त्ततेन पत्स इति च निवृत्तं । ब्राह्मो । एकयोगत्वे अजातौ ब्राह्म इति निपात
ते इत्यर्थेपि ब्राह्मेणोनक्षिध्येत । अनिति तु नमपूर्व इति निषिद्धमत आह योगविभाग इति निपातनस्यासाधारणं प्रयो
जनं वक्तुमन आहानयत्य इति । ब्राह्मो नारद इत्यादावपत्येन मपूर्व इति प्रकृतिभावनिषेधादिलोपः सिद्धः एवं चात्र निपातन

सामर्थ्यादपत्य इति न संबध्यते। अजाताविति असमर्थसमासः अत्र मंडूकप्लुत्यापत्य इति संबध्यते तदा ह्यपत्ये जाताविति
जातौ किं ब्राह्मणो नारदः औक्ष्ण इति ननु प्रकृतिभावादल्लोपोपि न स्यादत आह हृषपूर्वेति। ताक्ष्णो न ह्योणा उपसंख्यानमि
त्यण्। तास्य एपे कारि लक्षणो ण्यः क्षत्रात्। घ इति स्वरूपग्रहणं व्याख्यानात्॥ लिंगादिति। अन्यथा प्रत्ययविधौ तदंतविधिनि
षेधात्तदर्थं स्यादिति भावः आद्य कुलीन इति एवं बहुकार उदात्तः कुले चाट प्रत्ययप्रतीतिः कुलीनशब्देन समासे तु तदप्रती
तिरिति भावः बहुकुल्य इति बहुच् अत्ययः पक्षे खद् इति तेनादिवृद्धिरहितमपि पूर्ववदिति अमतरस्यामित्यनुवर्तते इति शेषः
शत्रुरिति अपत्ये इति कल्पितार्थं नाम्ना व्याख्यानमात्रमिति भावः सपत्नशब्दे सह पुत्रादयः पततीति विग्रहे पते न प्रत्ययः सहस्य स
देश रूपा कुः अंगस्येत्यनुवृत्तं पंचम्याविपरिणम्यते तदा ह्यंगादिति तेनाठच् प्रत्ययस्य अत्र ठस्येत्यांगे तु न कारे णोच्चारणार्थं
नानिर्देशः वर्णमात्रे स्यान्निठणगादिप्रत्यये पवपि वर्णमात्रे प्रत्ययः उच्चारणार्थोकारः आदेशस्त्वकारांतः अत एव वर्णग्र
हणापेक्षकर्मठ इत्यत्र दोषवारणायांगस्य निमित्तं यच्छकार इति भाष्ये व्याख्यातं यद्यपि संघातग्रहणपक्षोपि भाष्ये उक्तः अ
मुत्रस्थापि पस्याग्रपरोन कंठादिष्वणादिषु न दोषः मार्थिति केपि पंचमी समासे नालोपस्य स्थानिवद्भावान्न दोषः संनिपातप रम०
रिभाषया वा कर्मठ इत्यत्रार्थैवं परिभाषया न दोषः तपापि लघुलाहृणग्रहणपक्ष एव युक्त इति बोध्यं पुंवद्भावादिति हृदि

निमित्तस्येत्यादिनिषेधः सोत्र सेवनमस्मादिङस्येति भावः सच प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवेत्याह गार्ग्यशब्दादिति पुंवत्त्वेनाथस्य
निवृत्त्यावपिभूतपूर्वगोत्रस्त्रीवाचकत्वं गृहीत्वात्र गार्गकोतद्धितविषयामुपजीव्यैव पुंवत्प्रवृत्तेः स्त्रियाः किं औपगवस्यापत्यं
पुंवदौपगविः प्रकरणादिति गम्यात्र कुत्सा। गोत्रेति किं काशिकेयः एभ्यस्त्रिलिंगलुचुकायन्याः अपसंग्लोचुकायन इत्यादेरध्य
र्थं। वंतद्याऽपसंबंधान्ङीजात्म इत्यत्र तु पुंवद्भावेन ङीनलुकौ निवृत्तौ मा भिदिति बोध्यं वृद्धाट्ठक् गोत्रे सेकदेशेनानुवर्त्त
ते। सौवीरेष्विति प्रकृतिविशेषणं भागवित्तितार्णविंदवाकशग्मेयेभ्य एषामपि मितिवृत्तिः फिनेत सासौवीरत्वाद्वृद्धादि
ति चिंत्यप्रयोजनमेतदेव ध्वनयितुं वृद्धसंज्ञासूत्रेनेहोपन्यस्तं फिनंतस्य सौवीरगोत्रस्याभावादाह फिञंतादिति तैका
यनिः सौवीरे सौवीरश्चेते नात्र प्रत्युदाहरणात्वैतेकायनीय इति भाष्योदाहृतं तच संगच्छते। फांटाहृ। अत्रापि सौवीरगोत्र
इति संबध्यते। मिमतेन तु तस्य न संबंधो व्याख्यानात् गोत्रत्वाभावाच्च वृत्तसुत्कमसंगतमित्याह भाष्ये त्विति पूर्वनिपातश्च व
स्यानुनावश्यं सर्वत्र शास्त्रेऽत्राश्रीयत इति तदनाश्रयणे न यथासंख्याभावस्सूचकमिति केयटः णास्फाणिस्त्वं तु भाष्ये प्रत्या
ख्यातमेव पक्षे इति प्राचां मते इत्यर्थः जिकादिभ्यः तिकादिगणे कौरव्यः पठ्यते सच कुर्वादिभ्य इति ण्यन्तोऽत्राश्रयणगोत्र
वाचीति एयक्षत्रिये ति सूत्रस्य वृद्धिः स्वरसः परमप्रकृतेऽतिरिति कोशलशब्दात् मोरशब्दाच्चत्यर्थः विकृतनिर्देशस्तर्हि व्यर्थः स्या

स्यादत आह प्रस्पेषेति सूत्रे च कौशल्यायन्यादिप्रयोगे ष्यङ् माणमकृतिभागानुकरणं स्या॰ स्यां परः फिञ्साधुरित्यर्थः अन्ये
तु आपनादेशोत्तरं प्रसयष्यप्रत्ययमेनिपातयंति। अन्यथा प्रसपादिलाभावात्मनस्यादित्याहुः कौशल्यापसमितिसूत्रे
दंसपाठ इत्यन्ये। छागेति अपिनादगोरपि। कार्त्रीयणिरिति कर्तुः शब्दात्रः कार्त्रेस्तस्यायसमितिविग्रहः अद्रूकुषादि इति
णालं। कर्तुरपसे तु कुर्वादिगणेक त्रहर्त्रितिपाठाणयपष्टव एतउक्तरं सदादीनां वापि ञ्वाच्यस्तादायनिरत्यादइतिकश्चिद
प्यते मोग्रंथः सदादीनां यदिह वृद्धमगोत्रे ततः फिञि सिद्धे आगमार्थमिदं। अन्येषामुभयार्थ उदीचामित्यनुवर्त्तते तेन दाह
वेतिष्वृद्धादित्यनुवर्त्तत इत्याग्रे पेनाहमपि फिञ् सिद्ध इति। प्राचाम। प्राचामिति पूजार्थं अवृद्धाल्लिंग राजन्तेति बहुष्वग्रहणान्न
हरिक्षिः मनो जैजातो किमानवी प्रजा। जनपदा। जनपदवाचकः समः क्षत्रियवाचक इत्यर्थः जनपदेति किं दुह्योदुर्गैरवगं। अ
त्रारोव। क्षत्रियसमानेति क्षत्रियवाचक शब्देन समानो यः शब्दो जनपदवाचकस्ततः षष्ठ्यंता द्राजन्यर्थे प्रत्ययस्यरू
सर्थः इदं चात्रैव सूत्रे वार्त्तिके तत्र प्राचामनुसारेणाहान्वर्थसंज्ञेति भाष्ये तस्यास्तलेनोक्तं। किंच तलेऽपत्यवाचकतेमानस्मा
त आदीनां च मानस्यादि समेस्यालेयमात्वावमुसन्नोदेशक्षत्रियोभयवचनो अत्र प्रकरणे सूत्रपाठात वृद्धे द इदितितप राम॰
रकरणालुमापी: कौमारः जनपदक्षत्रियोभयवाच्ययं। उदुंबराद्यइति उदुंबरास्तिलखलामद्रकारयुगंधराः भूलिंगाः

शारद्वंदाभ्रमालावयवसंहितादित्यद्यमगधेतिसूत्रभाष्यात् बुधाजमीढाजक्रंदा अपि बोध्याः बहुष्वर्थेष्विति बहुत्वव
दर्थेषु विद्यमाने यत्तद्राजोक्तं तद्बहुवचनप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः तेनांगाश्च वंगाश्च कालिंगाश्चेति विग्रहे अंगवंगकालिंगा इत्या
दौ लुक् सिद्धिः द्वंद्वे प्रत्येकमसमस्तत्वात्प्रतिपादकविभक्त्यभावेन बहुत्वलक्षणेन वसर्वेषां प्रतीतेः यद्वा तद्राजार्थसमूहग
ते बहुत्वे तद्राजस्य लुगिति न दोषः तदर्थेति तद्राजोक्तमात्रार्थाश्रितत्वाभावात् अत एव गार्ग्यकाश्यपगालवानामिति
निर्देशः तत्र गालव ऋष्यणं ते अन्यथा यत्रञोश्चेति लुक् स्यात् भृगुवत्साग्रायणेभ्यश्चेति निर्देशात् क्वचिल्लोपि द्वंद्वविषये
ते चैसंगवेक त्येपि प्रवृत्तिः आग्रायणात्रालोपी भृगावत्रिभ्यश्चेति ऋष्यणो लुक् वत्स्ये यत्रञोश्चेति यञो लुक् तद्राजोक्तेति
व्याख्यानात् पांड्यस्य पांचालस्यापत्यं माणवकाः पांडवः पंचाला इत्यादौ युवप्रत्ययस्य यक्षत्रियेति लुकि युवबहुत्वे
वर्तमान तद्राजप्रत्ययस्य लुक् सिद्धिर्वक्ष्यमाणरीत्या युवप्रत्ययस्येवाजादिभ्यो गदीयतीयस्य विषयस्वात् श्राद्धो गोत्रे लु
ग चीस लुक् न गोपवनादिषु गर्गभार्गविकाशब्दपाठेन पूर्वसूपसंक्रांतस्य तेनालुगभावस्थापनात् तत्स हि ऋष्यणं
तभार्गवाद्युवबहुत्वे इञोण्यक्षत्रियेति लुकि युवबहुत्वे भार्गवस्य हते रत्रिभृग्विति श्राद्धलुकोनिषेधाय गोपवना
दिषु पाठः अन्यथा गोत्रे लुगचीसे बसिद्धत्वे हेयर्थ्यस्य हृष्टमेवागर्गभ्यणामे थुनिके सर्थः विशिष्टस्येवगणेणपा

णादृग्णादिप्रत्ययोलुकोननिषेधः अस्य विशिष्टस्य पाठे त्वसमासप्रत्ययैकदेशे यदीमानं न चैव मांगप्रतिक्रन्तय आंगादित्यत्र लुगापत्तिः
प्रत्ययोत्पत्तेः स्त्रत्रेगोकिकर्गोत्रग्रहणात्मस्यासत्यापमबहुत्वे वर्तमानस्यैवपतेनलुगंगीकारेणतत्सहस्त्रवर्षेणास्यापिअपमत
द्वाजार्थोऽमत्तरगतबहुत्वेऽएवप्रकृतेर्दोषात्। पंचालापत्यसंयोगिकपंचालयुवप्रवप्रत्ययस्यणपक्षत्रियेतिलुक्यपिप्रत्यय
लक्षणेनाजादिप्राग्दीव्यतीयविषयत्वात्तन्नलुमतेतिनिषेधस्तुनास्यप्रत्ययोद्देश्यकत्वेऽप्यंगोद्देश्यकत्वाभावात्प्रत्यय
लक्षणसूत्रस्यनियमार्थत्वेतुगोत्रेलुगचीसूत्राच्युदस्यहलादिभिन्नत्वादिभिन्नलाक्षणिकत्वंबोध्यं एतेनात्राविधित्वा
त्तत्पक्षेस्थानिवत्त्वस्याप्राप्तिरित्युक्तं यत्तु। लक्षणांपात्यानिभृतालाअप्यविधितान्त्रप्राप्त्यभावेनतत्प्राप्तेः ध्वनितंचेदंजनपद
शब्दादितिसूत्रेभाष्येप्रकृतसूत्रेचस्त्रियांकिंआंग्यः स्त्रीत्वप्रधानमेवात्रगत्यतेतेनपंचभिर्वाग्गीभिर्वाग्गीभिः क्रीतः
पंचवर्गकइत्येव। बहुत्वंत्वप्रधानमपिव्याख्यानात्तेनांगानतिक्रान्तोमगइत्येवेतिस्पष्टमेत्रेवभाष्यकैयटयोः कथ
मितिबहुत्वेलुकः प्राप्तेरितिभावः अतद्राजत्वात् न लुगिसुत्तरघूणामितिरघुपदुशब्दयोर्जनपदसमानशब्दत्वा
भावादितिप्रश्नः। लक्षणयेतियद्यपिव्याकरणशास्त्रस्यसाधुत्वनियामकतयातत्संबंधप्रत्यमित्यर्थेप्रत्ययांतस्याप्र
स्यापत्यादिपदघटितसमासस्यचसाधुत्वबोधनेनकेवलप्रकृतेस्तदर्थेलक्षणयाप्यसाधुत्वमेवोचितंतथापिलक्षण

पसंसरघुलाघारोपेरोसर्थः एवं चरघुले नैव तत्तो बोध इति नासाधुता तस्मांबंध्यप समिसर्पे लसाधु नेवेति स्पष्टं परत्र पुं
योगादि त्यादिसूत्रे भाष्ये। कंबोजात्। अवद्व्यर्थमिदं। अवंतीकुरु इति अत्र ङीषू ङो लुक्त द्धितलुकीति लुक्। अनुपसर्जे
नष्वात् अतश्च। तपरकरणं स्पष्टार्थं स्त्रिपामिसस्पष्टत्वमप्यत्यार्थकसेसर्थः शार्ङ्गरवीति। अजो लु किजातेरितिङीष्। नि
यतं गोत्रत्वारोपात्। एते प्राच्या इति क्षत्रियाद् इत्यर्थः जन्मजनकभावेति दांपत्यलक्षणा एव पुंयोगस्तत्र गटस्यत इति मते गो
त्रादित्वात् ङीषित्वे बोध्यं लुकि लिति आदय इत्यत्र स्वाद्राजलं पौधे याहि ग्रहणात्र्व पांच मिकानामप्यत अतिलुकं ते
न क्षत्रियजनपदोभयवाचि पर्शु शब्दाद्धे चाणित्त स्मात् अतिलुकि अनेन नस्वार्थिके णि तस्माप्यनेन लुक् ङिप शरि
त्यादिसिद्धिरेतेनानंतरत्वाच्चातुर्थिकानामेव लुगिस्म पास्तं ङीपीति योपधत्वान्न ङीष्। अत्र ओकार इति आरभ्माना च नङी। नि
तिभावः उदात्तनिवृत्तीति। अनुदात्तस्य च यत्रेत्यनेन ङीबुदात्तः स्यात् सिद्धांते तु जंतत्वान्ङी न्याधु दात्तत्वमिति भा
वः आणिञोः अत्र पारिभाषिकं गोत्रं गोत्राद्यपत्यादितिसूत्रारंभसामर्थ्यात् तद्ध्यानं तरापत्यप्रत्ययांते विधानार्थं तेन यु
वापत्येन अतिप्रसंग स्त्वनभिधानान्नेति कैयटः ष्पदितु अनंतरापत्यप्रत्ययांते देवदत्यापा त्रदत्यायोः क्रौड्यादि पाठं
कृत्वा गोत्राद्यपत्यादिति प्रत्याख्यायते तदा लौकिकगोत्रग्रहणेपि न दोष इत्यन्ये ढ़ कारोयढ आवित्सत्रासापि ग्रहणा

यः षकारः सामामग्रहणाविघातार्थो ऽनर्थकानुबंधत्वादस्यैव ग्रहणं स्यात् न तु ष्यङः। न च टापासिद्धिः अतो दान्तत्वानापत्तेः
अघं चादेश एव। न तु प्रत्ययः ओदंस्य धायाः आपसे स्त्रोस्मोदकि ओदस्य घेया सिद्धेरिति भाष्ये स्पष्टं अदेद इत्युक्त्या पुंवत्वाप्राप्तेः
अस्याप स्वार्थकत्वाभावेनापत्यस्येति यलोपाप्राप्तेश्च स्त्रियामिति विशिष्योक्त्या स्वार्थिकत्वेपि स्त्रीत्वरूपत्वार्थार्थकत्वेवा
स्य। गोत्राणां ताभिजितशब्दादत्संत स्वार्थिकपक्षस्तु विशेषानुक्तौ सफलस्वार्थबोधकतेति। अपत्यार्थकत्वपक्षे तो गो
त्रचरणादिति वुञि आपत्यस्येति यलोपे। आभिजितकसिद्धिरिति तदाशयः। न चादेशत्वे हस्तिशिरसोपसंहास्तिशीर्षि
बो हृदि लादिन् अचि शीर्ष इति शीर्षादेशस्य तदन्तः ष्यङ् हास्तिशीर्ष्या अत्र शीर्षस्य स्थानिवत्वे न शिरस् शब्दात्
घेच तद्धित इति शीर्षनादेशः प्राप्नोतीति टिलोपस्तु न येचाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावात् स्पष्टं चेदं ये च तद्धित इत्यत्र भाष्ये
इति चेन्न येच तद्धित इति सूत्रस्य भाष्ये कैयटे स्फुक्तिलातन्त्र तत एव प्रकृतसूत्रे भाष्ये आदेशपक्षमुपक्रम्ये षपक्षो नि
र्दोप इत्युक्तमेवं च येच तद्धित इति सूत्रे पूर्वपक्षस्तु अप्रयोगपोरनभिधानमेवेति तद्भावः पद्धाक्रोड यादिगणोत्तयोः पाठाद
त्रष्यङः। प्रत्ययपक्षमेवेत्सणि ज्ञंमाप्यवधानादत्र शीर्षनादेशाभाव इत्याशयः गोत्रवयपवा। अवयवशब्दार्थो ऽप्रधानवा ग्म॰
ची तेनाप्रधानं गोत्रं यत्कुलप्रतिष्ठाकरं ततश्चतेत्तदाह गोत्राभिमता इति पुत्रिणिकस्मुत्रिणिकमुखरांदिहि देशविशेषप्र

सिद्धं कुलनामसु शिक्यादयोत इञंताः किंच गोत्रादृवयुक्तसृष्टयथाभूतमनंतरापत्यं न तदर्थे वेदंभाष्यप्रामाण्यादर्थद्वयेपिसू
त्रतात्पर्यं। अनुपोरूभयोः। रपिक्रौड्यादिलक्षकल्पनेतु व्यर्थमेवसूत्रमितिबोध्यं। क्रौड्यादिभ्यइतिपंचमीनिर्देशादत्र प्र
सपत्वमेवेसाहप्रत्ययइतिसूतेसादिगणसूत्रे। सूतशब्दाद्भोजशब्दाच्च प्रत्ययः स्त्रीयांप्राप्तयोवनाजातोसूनी व्यवां। एवम
क्षत्रियामोजेव। क्रौड्यादिपठितगोकक्ष्याशब्दस्यष्यङ्। तस्येपिगौकक्ष्यायाः प्रतिषेधइतिवचनातनसंप्रसारणं गेन
गोकक्ष्यापुत्रइत्सेवदैवयज्ञि। देवापज्ञायक्ष्यायस्यातदपत्यमित्यर्थः कंठेविद्धमस्य। कांडेविद्धीतिपाठेकांडेनविद्धइ
तिसमासेतएवनिपातनात्कांडस्येकारः सत्यमुषमस्यार्थेनिपातनान्मुक्। अगोत्रार्थमिति। अनेनगापसार्थमित्य
र्थः गोत्रेशास्त्रीये। एवंचोभयत्रविभाषेयमितिभावः इदंचगोत्रावयवादित्यस्यपुणिकादिमात्रविषयत्वमितिबा
दिनामतेबोध्यं। अन्यतुथाप्राप्तविभाषेवेतिदिक्॥ ॥इत्यपत्याधिकारः॥ ॥रागशब्दकरणेघञ्। रागवाचका
त्करणकरंजनकर्मेत्यर्थेप्रत्ययइत्यर्थः कौमारेतिपर्यंतं तेनेतिवर्तते दिवदंष्ट्रेनेति। रागादिसप्तभावेकर्तरीती
यातस्यापिग्रहणंस्यादितिभावः लाक्षारो। रोचनाशब्देनसमाहारद्वंद्वः शकलंरागद्रव्यविशेषः कृत्तिकारइतिभाष्य
तुनैतदृष्टं। नक्षत्रेणयुक्तः। अश्विमादयः केवलनक्षत्रवाचकास्तद्युक्तचंद्रवाचकास्त युक्तचंद्रवाचका अतस्त्राधेः प्राप्ति

ल·श·शे·

रूपयोगस्यासंभवादात्रांत्यग्रहणं। ह्यवमेकल्पवाक्ये प्रसिद्धः नक्षत्रशब्दोप्येवं अघ किं नक्षत्रमित्यादिव्यवहारात्। नक्षत्र
युक्तश्चंद्रमसा युक्त इत्यर्थे प्रथमान्तस्य योभवति यो युक्तः स च काल इति सूत्रार्थः स च नक्षत्रवाचकादेवाभिधानस्वाभा
व्यात्। नक्षत्रेणेति किं चंद्रेण युक्ता रात्रिः कालः किं पुष्येणायुक्तं गमनं। अद्येति अद्यतनमहोरात्रमित्यादाविव राहोः
शिर इत्यादाविव चाधारे लोपप्रसक्तिर्बोध्या। पौर्णमास्यामिति अद्य त्वत्र पुष्यः पंचमीयेव। अत एवेति तत्र श्रवणा सूत्रे एव।
अनेन न च पौर्णमास्यां लुप्मत्स्यानि स्यलं त्याप्यते तेन श्रावणी अबाधकान्यपीति वृत्तिमंतं तु न युक्तं बाधकान्येव निपातेन
नीति सर्वादिसूत्रे भाष्योक्तेः संज्ञायां अ। विभाषेति सूत्रे श्रवणेत्युच्चारणात् ज्ञाकारे वैते हि ब यो पि श्रवणा शब्दे युक्तव
द्भावो न तेन श्रवणा रात्रिरिति सिद्धं। द्वंद्वाच्छः अत्राविशेषइति नानुवर्त्तते। स्वरितत्वात्। क्लेशे ठगिति वार्त्तिकं। परिहृतो
तेनेति वर्त्तते। समंताद्दृष्टितः परिहृत उच्चुतइत्य पाठः पुंसैः परिहृत इति प्रयोगाच्च। तदेकांतग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्ति
काद्बहूर्पमिति प्राग्गिरजतादिभ्यो ञ इतो ण्पवादो ञ्स्वरे विशेषः अपूर्व्वे खे इति। अपूर्वे उक्ते येन प्रवृत्तिनिमित्तेन तद
पूर्ववचनं तत्रैस्य क्षणार्थ इति भावः तच्च प्रकृत्यर्थगतं अपूर्वं अपतिरेव कृ हेः पौपता न शब्दद्वितीयान्तात्प्रथमां ताद्धा प्रत्य एम·
यः आघे उपयंतशि द्वितीये तु प्रथमनविशिष्टे स्वार्थे इति बोध्यं द्वितीयं तत्सेदमित्यस्यापि सिद्धं। अपूर्वपतिमित्यादिर्वि

बहुव्रीहिः तत्रोद्भूतत्वेनेति सामर्थ्यमस्मिन्नित्यतः प्रागनुवर्त्तते। तेनाभिधानरूपित्वाधिकरणत्वेन। ऊढरथोऽस्यास्त्यवधिः अष्टाक
पाल इति। द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक्। संस्कृतमिति। भोजनादिरूपोपयोगफलाक्रियासंस्कारः मतुगुणाधानमेव उषेति वसः
क्विपि संप्रसारणनातिरिक्तमासार्धमासयोरेवाने न प्रत्यय इति बोध्यं। प्रदेशिति सानाप्यानुजावरेत्यादि पञ्चमिकवार्त्तिकेना
पूर्वमिति भावः। सास्य देवे। संबंधित्वेन प्रदेय मंत्रश्च प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थस्य देवतात्वं हविःस्वभावत्वं मंत्रसंबंधित्वेन बोधे
पि विशेषणरूपेणावबोधाय पदद्वयादि पदद्वयेनापि ऐंद्रं दधीत्यादि इंद्रदेवतासंबंधी इति बोधः मंत्रस्तु साचेति। अत्रार्थे देवताश
ब्दस्य रूपतिः दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवता तेन पितरो देवता इति पित्र्यमिति देवात्तल् सूत्रे भाष्यात् आग्नेय इति अग्न्युद्देशेन
ब्राह्मणाः सा गावो भाव इति शंकायामाह गिति। अग्नेरयं भक्त इत्यर्थ इति भावः विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति लिंगोद्भवत्तस्यैव देवता
त्वेऽपि विश्वे देवा अभिप्रेता दोतद्धितार्थे त्ति विषये समासो विश्वदेव इति बहुव्रीहि असाधुरिति बोध्यं कश्चरस्येति ब्रह्मरूद्र
स्येवात्र ग्रहणं एवं च वायानुब्रूहीत्यत्र प्रैषः कस्मा अनुब्रूहीति कल्पसूत्रोक्तमार्थ इत्याहुः परे तु किमोऽप्यत्र तंत्रेण निर्देशः
शब्दपरत्वेऽपि किमः कादेशः स्त्रियइत्यादाविव यङ्वत्। किंशब्दोऽपि प्रजापतिवाची अत एव कस्मै देवाय हविषा विधेमेति
श्रुतौ प्रजापतये इत्यर्थः कंकस्मादिति संगच्छते एवं च कस्मा इत्यपि प्रैष उक्तश्रुतिमूलः कः णस्याभेदेन सवस्थितः विष्णु

ल॰ श॰ शे॰

सहस्रनामसु च एकोनेकः स्ववः कः किं यत्तत्सदमनुत्तममित्युक्तं न च संज्ञात्वादस्य सर्वनामत्वाभावे कथं स्मायादिः सर्वनाम
संज्ञाप्रतिषेधस्याधुनिकसंज्ञापाएव ग्रहणात्। अत एव विश्वेषां देवानामिति सिद्धं तदुक्तं भाष्ये अथ यत्कायं हविः कथं
तत्रप्रेषः कर्तव्य इति। कस्य कारकविप्रतिपत्त्यासंशयायदिति केयटः अस्मिन्विप्रतिपत्यासंशय इत्यमेवमपदिताव सूत्रे किमः का
देशः कस्मा अनुब्रूहीति भवितव्यमथन किमः कापानुब्रूहीति भवितव्यमिति। अत्रापन किम इत्युक्तात्तत्रेणाभयनि
र्दृश्ये संदेह एवं नेति पूर्वपक्षिणैव सूचितमिति सिद्धं तिना न किमप्युक्तं तदुत्तरमुभयथापि कस्मा इति कशब्दस्यापि सर्वा
त्मकप्रजापतिवाचकत्वेन सर्वनामत्वात्। गणपाठस्तु प्रपंचार्थः सकलकृत्स्नादीनां त्वनभिधानान्न सर्वनामकार्यमपरस्त्वा
ह किमोपि कायं स्यैव संज्ञात्वे नासर्वनामत्वादिति भाष्याद्युक्तं तद्भयमप्येकदेशयुक्तिः सर्वादिप्रकरणस्थभाष्याद्यसंमतत्वा
दं त्वस्मेभावाभावकल्कादेशस्यापिकार्ये स्यादावभावापत्तिरित्या ङः परत्वादिति। उत्कृष्टत्वादि सर्वथा तत्वं चेकार विकारवि
धानसामर्थ्ये नवलवत्वान्या यमित्यत्र तु परत्वाहाय इति बोध्यं केचित्तु णो च इति सूत्रेनाल्लोपिग्रहणाद्धे लोपो बलीया
नित्युक्तं भाष्ये तच्च सामान्यापेक्षमित्यत्र तु पिहद्धेलोपो बलीयान् अत एव स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रे त्वस्य योविधेयोनुगा एम॰
गमश्च कार्यो नञ्स्नञ् ग्राहं च व्यर्थमित्या शङ्क्य टिलोपः स्यात् न च नुग्विधानसामर्थ्यात् हेत्रे गोयं विधिं प्रतीतिमापनत

द्धिविधानसामर्थ्यात्तदभावेपि पौं स्नेदोषइत्युक्तं। लद्धीत्यास्त्रेणानुक्येवटिलोपप्राप्तिरन्यथावृध्याबाधात्तदप्राप्तिरितिभाष्य
संगतिः स्यष्टैवाममनुनमा। हृद्धेर्लोपस्यबलवत्वात्। आपमितितुयथार्थप्रमाणसिद्धं तदावर्ण्यमन्यथेनसाध्यं। लोकेव
साध्वेव। अत एव किमः कायमितिभाष्योक्तं संगच्छते। अन्यथातत्सक्षेमसेलोपरलाद्धूर्णादांगस्यबलवत्त्वाच्चलोपस
वर्णदीर्घौबाधित्वालद्धीसावृद्धौपूर्वस्यपराणादेशेतदसिद्धिः। सखेषाममतुहृद्धिंबाधित्वापस्येतिलोपपूर्वैकारस्यहृद्धौ
तत्सिद्धिः। कादेशस्तत्रदुर्लभः विभक्तिपरत्वाभावात्। एतेनह्वारादीनांचेतिसूत्रेपरस्यवृद्धिर्नैसलुहृत्तोशोनंमाम
मित्यत्राटलोपेएजागमेनप्राप्नोति। आनुपूर्व्यासिद्धमेतत्नात्राकृतेएजागमेटिलोपःप्राप्नोति। प्रकृतेसेकाजितिप्र
कृतिभावेनभवितव्यमितिभाष्यमुपादायपक्षेपटेनोक्तमिष्ठमेयः सुप्रकृतिभावः तथाचज्ञोदेवतास्यज्ञः स्यात्ली
पाकइत्यत्रनभवतितस्मात्परिहारान्तरिगेषापरत्वादिलोपंबाधित्वावृद्धिःप्राप्ताप्रतिषिध्यतइतिभवत्येजागमइति
अत्रपरिहारइतितदपास्तं। भाष्यकारेणतुदुष्टपरिहारोक्त्वानुहत्तिपक्षीदुष्टइत्येवबोधयते। एतेनस्त्रीपुंसाभ्या
मितिसूत्रस्थं स्त्रैणेदोषाभावपरंभाष्यंकस्मादितिसूत्रेलोपस्यैकारविधानसामर्थ्येनवारणपरंभाष्यंचचिंत्यमेव
तियटेनोक्तंमदंवचिंत्यमितिदिक्। संनियोगेनेतिअप्यानंप्रसाहेसादितुक्तांदसांरीड्। अंगवृत्तपरिभाषयाकृत्सा

वेति चो चेति च दीर्घो प्राप्ते दीर्घोच्चारणं वस्तुतस्तत्परिभाषायाः फलाभावात्स्पष्टार्थमेव तद्रेगागमेन यणसिद्धेरीवि
धानं प्रक्रियालाघवार्थं अनिर्दिश्यमानस्यादेशलब्धमरवाणापचड्डिन्तमिति संस्तदीर्घः घाषाप्रा अग्रणपत्सुत्तरपद
णप्योरपवादं। महल्लानिंद्रः अग्नाषोमेइद्रनेः सोमेनालंवा स्मासोष्यतो वाचस्पति दिवस्पतिवन्नत्सुरुषेकृती त्पत्रब
कुलम्महणादलक्। कस्कादित्वास्सं। महाराजो वैश्रवणः प्रोष्ठपदादशिप्राप्रेम्बच नं सोमें दुइति नन्वत्रो तरंगलादा
दुणो उभयत आश्रयणेनादिवत्वाभावेन पूर्वपदात्संरंदुशाद्वावेन निषेधो व्यर्थः किंचवृद्धिरप्यत्र न प्राप्नोति पूर्वोत्तरवलेने
कादेशविशिष्टपूर्वपदत्वेनन्द्रशब्दस्यैकदेशविकृतमायेनोत्तरपदमेवास्त्विति तत्संभव इति वाच्यं उत्तरपदाधवन्निमित्तकला
द्वड्डेरप्राप्तेः ताद्रूप्यानतिदेशात् एतेन सामर्थ्योरंसहद्वेरव निषेधइसपास्तं महदादिभिरिंद्रस्यहूं हूइंद्रस्यैवपूर्वनिपात इतिचे
न्ना। अनेनैव निषेधेन पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमोकादेशाभावज्ञापनादि संतास्त्वित्सूत्रे विप्रतिषेध इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टं।
पूर्णमासादिति यद्यपि पूर्णमाश्चंद्रस्तस्येयमिति पौर्णमासीसिद्धा तथापीदृश एवार्थे साधुत्वमेव मुत्सत्तिज्ञानपूर्वकप्र
योगएव वाभ्युदय इति भावः पितृव्येति स्मस्य सिद्धेति बहुश्रुतैर्विचार्यमातुरिति। भ्रातरीतिवर्त्तते। मातरिष्विछ्वेति गौरादि राम॰
षु मातामह्यादिशब्दपाठोसांप्रदायिक इति भावः सकारपाठेति प्रसंग पश्विति शेषः उदाहरणेषु भाष्येषु त्वाकारणात्सकारप्र

योज्ञनांतराणामभिधानमिति भावः दुग्धेइतिसप्तमीस्थानिनोधिकरणत्वविवक्षयेति दुग्धस्य स्थाने एते आदेशाइतितुचित्संप्रत्ययाभवंतीतिभाष्येवाक्यशेषात्। तिलान्निष्फलादितिनिष्फलबोधकात्तिलशब्दादित्यर्थः प्रत्ययस्तु स्वार्थेयौवनमितिअनिति प्रकृतिभावः शत्रंतादितिप्रत्ययस्वरेणामध्योदात्तत्वादनुदात्तादिरयं ऊर्णायुरित्यादिव्याचत्तेयेति दुग्धस्य स्थाने एते आदेशा इतितुचित्संप्रत्ययाभवंतीतिभाष्येवाक्यशेषात्। तिलान्निष्फलादितिनिष्फलबोधकात्तिलशब्दादित्यर्थः प्रत्ययस्तुस्वार्थेयौवनमितिअनितिप्रकृतिभावः शत्रंतादितिप्रत्ययस्वरेणामध्योदात्तत्वादनुदात्तादिरयं ऊर्णायुरित्यादिव्याचत्तेपेआहानुनासिकस्येणारितिस्युप्रभृतिषुसोनुनासिकोनान्यत्र। पुवोरितीतरेतरयोगद्वंद्वः उत्तरपदेसेत्रत्वात्लोपः स्युराबुत्वादिषुउकारेणानुनासिकएवादेशेनैवतद्पहारसिद्धेरितिप्रकृतसूत्रेभाष्येस्पष्टं। अन्हः स्वइतिवार्त्तिकंकृतोवर्त्तमानाहन्शब्दात्समूहेखद्रत्यर्थः एवंचमुत्समूहेरूढोहीनशब्दः तत्फलितमाहाहर्गणेत्यादिपञ्चावितिपथ्यासंख्यमत्रठगणावितिकेशादवित्तत्वेनटक्अश्वादणित्यर्थःवात्येतिद्विभेदेनबुद्धिकल्पितत्वात्भेदात्अथः सामूहिकःइतित्रयोगविभागोयथासंख्यार्थः विषयोदेशग्रहणाद्विषयशब्दोत्रग्रामसमुदायवाचीतिस्पष्टंतिः विषयः स्वत्ववान्निवासस्तुननियमेनतथेतिततपोभेदः देशोत्रप्रकृतिप्रत्ययसमुदायशब्दोक्यतपाप्रत्ययोपाधिः क्वचिद्देशेपदप्रयोगस्तुनानार्थत्वात्संदेहवारणाय। देवदत्तस्यविषयइतितेनात्यंतपरिशीलितइत्यर्थः मोरिक्या

ल॰ श॰ शे॰

घे।यथासंख्यमत्रसंग्रामेप्रासोस्येति एवंचप्रथमेवात्रसमर्थविभक्तिः प्रयोजनेयोद्धृभ्य इतिपंचमीनिर्देशाद्वाचकस्येवप्रकृतिलं
संग्रामे इतिसप्तमीवश्चार्थइतितदस्येतिप्रत्ययार्थविशेषणं।संग्रामेइतिकिंसंतोषःप्रयोजनमस्यभोजनस्यप्रयोजनेत्यादि
किंसुभद्रेप्रक्षिकास्यसंग्रामस्यातदस्यां।प्रथमांतात्प्रहरणोपाधिकात्क्रीडायामित्यस्मिन्नर्थेणित्यर्थः घञः सास्येतिस्त्रीलिंगं
क्रियापेक्षंगातिकारकेतितत्फलंस्यैनेणताद्यावादिवृद्धिः इतिः सर्वत्रलौकिकविवक्षानुसरणायंतेनयथ्याभिधानमेवसा
धुत्वं।तदधी।शब्दपाठाध्ययनंतदर्थज्ञानंवेदनं।द्वितच्छब्दोपादानंस्यष्टार्थं।कर्तृकर्मणोरितिसूत्रस्थभाष्यपर्यालोचन
यातद्धितार्थस्यक्रियालाभावेप्यंलौकिकेद्वितीयांतात्प्रत्ययविधानसामर्थ्याद्देवद्वितीया।एवंतत्रभवदित्यादिविषयेसम
म्याद्यपिअधीतेइत्यादौनांलौकिकप्रयोगेक्रियाप्रधानत्वेप्यत्रकारकप्रधानतेत्यत्रप्रपंचितंतत्प्रतिपादकेतिउभयोःसहा
धिकारेणोत्तरसूत्राणामर्थद्वयेपिप्रवृत्तिरितिभावः अधीतेतरीतितत्रापीत्यर्थः मंत्रविशेषः।क्रोक्रियकाख्यप्रातिशाख्यंल
क्षणया।उक्थंलाक्षणिकेपिणा क्रोक्रियकाशब्दानुनानयोः प्रत्ययोनभिधानात्।नेष्यतइतिठकोनभिधानमात्रंभाष्यस्वरसः दृ
ष्टि।संहिता।इत्यादौतिअनुसूत्रेयविशेषः अनुसुकः इत्युक्तितिकेकेणइतिद्वन्द्वः सूत्रांतालितिएतच्चकेपटेस्पष्टंसंग्रह एम॰
सूत्रिकेसमाहारद्वंद्वइतिकश्चितद्विगोतद्धिः तलुक्स्यादतआहत्रिविधेतिपदोत्तरपदादितिपदशब्दोत्तरपदकादित्यर्थः

शतंच षष्ठेरिति ताभ्यां परो यः पथिन्शब्दस्तदन्तादित्यर्थः। प्रोक्तादितितदधिकारस्थप्रत्ययपरं। प्रोक्तादिति कक्रमेणं सोत्रानि
र्देश इति भाष्ये स्पष्टं। इन एवं न पत्य इत्युक्तेरपत्यार्थवचनं गार्ग्यि विदध्याति। एव क्षत्रि। एयादयः सर्वे गोत्रप्रत्यया एव गृह्यन्ते
गोत्राद्यूनीत्युक्तेः क्षत्रियवाचिनो गोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थः। आर्षेति ऋषिप्रकृतिकप्रत्ययान्तादित्यर्थः। कौरव्य इति ब्राह्मण
गोत्रमेतत्। वामरथ्यस्येति वामरथः कुर्वादिस्ततो वामरथ्यः कण्वादिवत्स्वरवर्जमित्युक्तेर्जातस्य कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यणो
न लुगिति भावः। ऋष्यण एवेति। पणिन्शब्दात्तु न ऋष्यण्। किं त्वौत्सर्गिक एव। यत्रस्यौत्सर्गिकस्येञा बाधः प्राप्तस्तत्रैव
तद्बाधनार्थं ऋष्यणः प्रवृत्तेरिति भावः। इदं प्राचामनुरोधेन। परे तु वान्यस्मिन्निति सूत्रे ऽत्रिशब्दादितश्चानिञ इति ढकि त
तइञि एय क्षत्रियेति लुको भाष्य उक्तत्वेनेदं चिन्त्यं तस्मादत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषाऽप्रवृत्तिरेव। पणिन्शब्दो यौगिको न
तु रूढः। लुग्विधौ तु ऋषिवाचकस्य रूढस्यैव ग्रहणं पणिन ऋषित्वाभावएवं वेत्याद्युः वृद्धाच्छ इति तत्र विवक्षिते इञो
यूनि लुगिति लुक् इञश्चेति प्रत्ययलक्षणेनेञन्तत्वादिति भावः। गोत्रइति पद्यात्तत्र पारिभाषिकगोत्रस्यैव ग्रहणं तथा वक्ष्य
ते स्वरे इति अमस्यणो लुकि प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्त्रियां ङीप्स्यादिति भावः। छन्दो ब्राह्मणं छन्दः पदेन गायत्र्यादिछन्दो युतमं
त्राणामेव ग्रहणमिति ब्राह्मणग्रहणं तु ष्ठापितेन च छन्दसीसत्र छन्दःपदस्य ब्राह्मणलक्षणानि संमन्त्रे इत्युक्तरत्र मन्त्रग्रह

ल० श० शे०

णात्। पुराणप्रोक्तेष्विति सूत्रविषयमिन्नकल्पसूत्रे च तद्विषयं तेष्यत इति अत्र भाष्ये स्पष्टं अनन्तभावे विषयशब्दस्तेन प्रोक्त
प्रत्ययान्तेभ्यः सुब्लुक्संज्ञः पूर्वमेवाध्येतृप्रत्ययोत्तः काश्यपिन इत्यादौ उत्तरपदत्वे चेति वार्त्तिकारंभेप्यं बा तरसुपापदत्वाभावात्स
न लोपेन प्रोक्तादिस्यनुवृत्तं प्रथमा बहुवचनेन विपरिणम्यते तद्विषयाणीति तच्छब्देनाध्येतृवेदित्रर्थकप्रत्ययपरामर्शी अ
र्थीमात्रपरामर्शकत्वं महदिति वल्कठमधीतइत्यस्यासाधुतानापत्तिरिति दिक्। तदस्मिन्नस्तीत्यर्थोपवादः इति शब्दः प्रत्ययां
तं चेत्यसिद्धं देशनामत्वं देवयथा स्यादित्यर्थे जपदे लुविति तु न्यायसिद्धानुसन्धानाख्यानमेव तत्र प्रत्ययान्तस्य देशनामत्वा
भावेन प्रत्ययान्तस्य त्तः तेन निर्वृत्तिदेशइत्येष्वपि संबध्यते तेनेति कत्रीरितत्तीयान्यादूरं निकटं तत्रभवमिति समासः त्रयोर्था
इति भाष्यानादिति भावः चातुरर्थिकत्वमिति चतुर्णां सूत्राणामर्थाश्चातुरर्थ्यास्तत्र भवश्चातुरर्थिकः औरञ् सुवास्त्वादि
भ्यः प्राग जधिक्रियते। मत्वर्थेनेति सामानाधिकरण्यसम्पाप्तत्वाद्यावर्त्तनु स्ववानितिस्याततथाच्चा हिमवत्यपि स्यादावति प्रसंग
इति भावः रोणी। लुमनुवत्यंतमेतत्। येन विधिरिति सूत्रस्य भाष्यात्प्रत्ययविधावपि तदन्तविधिः। यथासंख्यानुरोधाल्लुमु
दशब्दयोरेकशेषो नकृतः पथइति पक्षाद्यर्थं गणसूत्रं। विशेष्यानुरोधिलिंगवचने प्राप्ते आह लुपीति। प्रत्ययार्थेन नित्य राम०
संबद्धार्थत्वाद्युक्तं प्रकृतिः लुपि लुप्तार्थे प्रकृत्यर्थे इव व्यक्तिवचनलिंगसंख्या भवत इत्यर्थः लिंगातिदेशफलं कटुवदर्या

अदूरभवो ग्रामः कटुबदरीति। व्यक्तौ स्यादिकिं शिरीषाणाम् अदूरभवो ग्रामः शिरीषाः वरणादिभ्यश्चेति लुप् तस्य वनं शि
रीषवनम् अत्र वनस्पतित्वातिदेशे विभाषौषधीति णत्वापत्तिः तदेतत् साधितेनिः प्रत्याचष्टे। तदशिष्यमिति संज्ञानां लोक
व्यवहारगम्येव न तत्र प्रमाणत्वेन तु तदुपदेशशास्त्रमापार इत्यर्थः यथा प्रगाभिः शास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टस्यैव स्त्रीरूपार्थस्य
भानं तथा लुबन्तैरपि शब्दैस्त्रीय प्रकृत्यर्थगतलिंगसंख्याविशिष्टस्यैवार्थस्य प्रधानमिति भावः एवं च लुबपि व्यर्थ इत्या
ह। लुब्योगेति। योगोवयवार्थस्तस्याप्रख्यानादप्रतीतेरित्यर्थः नह्यंगसंबंधिनिवासत्वेनांगाद्यादितो बोध इति भावः प्रस
यस्वीकारे बाधकमप्याह योगप्रमाणे चेति। पंचालादेर्योगस्यावयवशक्तेः प्रमाजनकत्वे इत्यर्थः तदभावे क्षत्रियसं
बंधाभावे पंचालादीनां जनपदे प्रयोगो न स्यादित्यर्थः प्रसंगादन्यदपि पूर्वाचार्यपरिभाषितं प्रत्याचष्टे। प्रधानेति यत्पूर्वाचा
र्यैः प्रधानोपसर्जने प्रत्ययप्रकृत्यर्थौ विसंख्यवचनं कृतं तत्त्वनं कार्यमिति सूत्रार्थः आतितापाशंत्रेरिति। अतीतरात्रेरंत्यया
मेनागामिरात्रेश्च यामेन सहितो दिवसो द्यतन इति लुङ्सूत्रभाष्यकैयटयोः। विशेषणानां चा। अत्र लुपीत्यनुवर्त्तनेन तदाह
लुबर्थस्येति लुबंतार्थस्येत्यर्थः यद्यपि लुबंतार्थस्य तल्लातिदेशात्तद्विशेषणानामपि सिद्धं बदरीवृक्ष इत्यादावित्यत्रापि
जातिरूपविशेषणे तदभावः सिद्धस्तथापि जातिभिन्नविशेषणानां युक्तवद्धि शेष्यवल्लिंगादीत्यर्थं नगुणवचनानामप्यतो लिं

गवचनानीत्येतत्सिध्यर्थमिदमिति भाष्यकृतः आश्रयतः विशेष्यतः इदमपि वाक्यसंस्कारपक्षे आश्रयविशेष्यस्य पूर्वं प्रक्रमे
ण विशेषणानामपि तल्लिंगसंख्यत्वं प्राप्यमिति न्यायसिद्धार्थानुवादः आश्रयत इत्युक्ते वाक्यसंस्कारे पक्षे आश्रयविशेष्य
स्य पूर्वं प्रक्रमेण विशेषणानामपि तल्लिंगसंख्यत्वं प्राप्यमिति न्यायात् एवास्य प्रवृत्तेः अत एव विभक्त्यर्थसंबंधस्य बहुव्रीहौ स्व
र्थत्वे लिंगाद्यनुपपत्तिमाशंक्यानेन न्यायेन परिहृतमनेकमन्यपदार्थे इत्यत्र भाष्ये स्पष्टं चैतत्तत्रैवैकेपटे स्पष्टं तमक्षादित्यादि
तुपदसंस्कारपक्षे साधुत्वपक्षे स्य वाचनिकस्यांगीकारे तु समासस्याकडारसूत्रे भाष्यरीत्या तद्वचनस्याभावादेतद्वचना
प्रवृत्तो भाष्यासंगतिः स्पष्टे वा तत एव भाष्ये गुणवचनवल्लिंगवचनानीत्युक्तं गुणवचनत्वे हि वर्तिनिर्देशः संगतिरिति दि
क् लुपीति सूत्रस्य विषयविवेकमाह हरीतीति व्यक्तिः सैवेत्यर्थः हरीतक्यादिभ्यश्चेति लुप्। वचनमिति तदेवेत्यर्थः खलतिको
कोवरणादिः विशेषणानां चेत्यस्य प्रतिषेधमाह मनुष्येति चं चाभिरूपपदे इति। संज्ञायामिति कनो लुप् मनुष्य इति लुप्। नचैवं वि
शेष्यगतलिंगादिनिषेधे सामान्येन नपुंसकं युक्तमभिरूपपदे इति वाच्यं लुबन्तार्थदृष्टलिंगस्य तद्विशेषणे विशेषणानामिति
प्राप्तस्य निषेधेपि वस्तुतो विशेष्यस्य पुंस्त्वात्तद्रक्षतेः प्रत्याख्याने तु लोकत एवात्र पुंस्त्वबोधं कुमुदादिवदिति कश्चाद्यनंतरेर राम॰
त्यर्थः वाग्रहणेति त्र्यमथा तत्र पाठसामर्थ्याद्देवठक्ककोः विकल्पेन लोपे तद्धियप्रत्ययस्य स्पष्टमेव षाडिति कश्चाद्यावपि पठंतां मते

स्मेति ज्ञिबोध्यान घांमतुप्। सामान्येन मतुपि सिद्धे यौतरे विधानार्थं न घा अपि देशलेमतद्स्मिनिति प्रा प्रा णो वा ध नार्थं चे
दं। मध्वादिबिक्षुशब्दपाठस्तु ओरक्षितिसूत्रस्य भाष्यविरुद्धः तत्र हि ओ रज्ञ विधेर्नं घां मतुप् विप्रतिषेधेन सस्येस्तु मती
तुदीहरणं दत्त्वं कुमुद्वन्। अयं मत्वर्थ एवेति नियमो न सूत्रे भाष्ये केयट यौवैत स्वानि सादो हृत्लुन। अच्छोपस्य स्यानिवला
न्। नयदांते निषेधस्तु न पदे पर तथ्या रमावयवे कर्त्तव्ये पर पदस्याजादेरा स्मेवत न्निषेध प्रवृत्तेः ड्मप इति। नडे प्राप्ति
योग्यतामात्रेणोव मुक्तं बस्तुतो ड्म पर त्वस्या सिद्धत्वान्नडे पिमादुपधाया इ स्येवोचितं प्रकरणे प्रकरणा म सिद्धमिति पक्षे
स्तु भाष्य एव दूषित इतिदिक्। डिलं तु टिलोपार्थं पिलं तु नपूर्वि षय त्वेनाघुदात्त कुमुद्शब्दे उदात्तनिवृत्तिस्वराप्राप्त्या
मत्ता रनुदात्तार्थं। महिष्मानिति। अत्र प्रत्यये भाषा पामित्स नुनासिको नषकार सवर्णानुनासिकाभावात् अनुनासि
क विधौ सवर्णग्रहणाय कर्षेण सवर्णानुनासिकइत्यर्थात् शाद्रो दो यथ: नडाघंतरिति नडाघंतग्गीतबिल्वादयः कृतकु
गागमा उच्चारणार्थाकार सहिताः सूत्रनिर्दिष्टा मा ख्यानालकांत गणपाठाभावाच्चेति भावः कस्य कि मिति ते भ्यः प
रस्य छ स्येव संभव इति प्रश्नः स नियोगत्ति तेषा मन्यत रयापेउ भयो रप्पा पा पं इतिन्या येने त्यर्थः अस्य चेदमेव ज्ञापकं अ
त एव पंचेन्द्राण्यो देवता अस्य सपंचेन्द्र इत्यादौ ड्रीबो लुक्या नुकोनि वृत्तिः लुक् यह णामिति टिलोपस्य नो लोप इ त्यनुवर्त्त

मानेऽस्यर्थेः लोपग्रहणानुवृत्तावुपधाया इतिवर्त्तते न वा आये आवे आहयमात्रस्येति अस्येत्यादेः परस्येतीकारलोपापत्ति
रितिबोध्यं॥ ॥इति चातुरर्थिकाः॥ ॥अन्योर्थ इति विशेष्यतया भासमानेऽस्यर्थः एवं चेदं लेनमासमानमपत्याद्यपि न शेषः
ध्वनितं चेदं तस्येदमित्यपत्येपीति वार्त्तिके न लक्षणं चेत्यादि शेषिकाम्नतुवध्यायादित्यसमविषयलाभार्थमावश्यकमिदं
तस्येदमित्यादावपत्याद्यर्थस्याग्रहणायाधिकारोप्यावश्यकः आजंतमिति अस्यपक्षाहचर्यात् न नुटावंतो दक्षिणाशब्द इ
तिभावः अतएव दाक्षिणात्यः सन्न नपुंबत्वं केचित्तु वकुच्छो अत्रेति वार्त्तिकारंभेणाभाष्यकृता सर्वनाम्न इत्यी ष्यातदप्रा
साख्याननंचेष्टेरनित्यत्वादनव्ययग्रहणेपि न दोषः अतएवानव्ययात्मस्यांतरेणारूपांतरं नेत्याङ्कुः रांकवको मनुष्य
इति। मनुष्यतत्स्थयोरिति वुञ्ञारकुः कच्छादेः रांकवो मनुष्य इति क्वाचित्को पपाठः रंकोर मनुष्यग्रहणानर्थकं मनु
ष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानात्स्वरेण चैतन मनुष्ये ष्यग णे बोधसिद्धेः तत्स्थेष्यग णेराज्ञीपकमिति चेन्नानिष्टत्वात् अणग्रह
णानर्थकं च कच्छादिभ्योणिविधानादिति वार्त्तिकात् अतस्तत्सा ठसमर्थेने नामिनि वेष्टव्यमित्यलं। वर्णाविति। अदूरभवश्चेत्र
तर्थेस्सुवास्त्वादित्वादणोज्ञनपदे लुपाः वर्णुः सिंधुनदः पदांतलात्सलाप्रामेरादक्रस्वाज्ञांदो। अरण्यात्तणः। आरोहिहृ्रो रम॰
प्यादिति भावः वक्ष्यमाणाविति मायं चिरमित्यादिना काकतीरमिति ककतीरः प्रकृतिः काखतीरमिति पाठांतरं। संज्ञाभूता

याद्दगिति सूत्रे पंचम्यर्थे सप्तमीति भावः उदीच्यग्रा उदीच्यग्रामात् किं माथुरः मध्यदेशग्रामोयं बह्वचः धुंजीद्रीपंत स्तस्य ध्वां
जः अंतोदात्तात् किं शार्कराधानं अपंक्तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः प्रसुरा हरणे ष राप्रत्ययः स्वदेविशेषः प्रस्योत्तरप।
उदीच्यग्रामलक्षणाञोपवादः तस्यात्रानुवृत्तेः शास्त्रीयमिति सूत्रद्वयेपी सर्थः प्रृनिलुक् सूत्र भाष्येत्तथोक्तत्वात् कण्वादीनां
गर्गीयं तगणालेन तत्र शण स्त्रोय गो न एव स्यपमत्वात् अर्थाधिकारात्रापि तद्देवेति भावः अपवाद इति प्रतिषेध इत्यर्थः लिं
गमिति। तेनोद्दालकिः पिता औद्दालकायनः पुत्र इत्यत्र ञः प्राचामिति भरते भ्यो लुक्। वृद्धिर्यः। प्राचामितिजातो सौत्रं बहुवच
नं तेन शालीयसिद्धिः व्यपदेशिवद्भावात् तज्जीयसिद्धिः आदिरिति किं सभासंनयने भवः साभासेनयनः वृद्धिरिति किं यस्याच
मादिहेलिसर्थः सामर्थ्यात्स्मात् एवं च रक्षितस्यापंयरक्षित इसादावेवस्यान्न लोपगवीयादौ ग्रस्येत्ति संज्ञिनो व्यपदेशाय आ
चामिति किं तदभावे यस्यादिर्वृद्धिरित्यर्थे औपगवीयादावेव स्यान्न गार्गीयादौ। एङ् प्राचां देशे इति विकल्पार्थं व्यवस्थित वि
भाषा चेयं तेन शैषिके षेवदं अप्राग्देशवाचित्वाद् देवदत्तयोः शैषिके पि नादेवदत्तीय इति अत्र देवदत्तो मनुष्यनाम। का
श्यादिगणे च प्राग्देशवाचि देवदत्तस्यैव ग्रहणमिति नात ष्ठञ्ञिठौ अतएवात्र देवदत्तीया इति भाष्ये उदाहृतं। अत्र नामश
ब्देनाधुनिकसंकेति तमेव अतएवेङ् कापाञ्चो देश इति सार्थकं घटीयादित्तु गहादित्वात् सिद्धेति केचित् अन्ये तु रूढ या बोध

कशब्देनैव नामत्वं पशुनामभ्रमःकारनाम्नीतिवत्।एङ्प्राचामिति तु देशे वृत्तेरौदेङादेरेवेतिनियमार्थं घटीयाघेनेवेत्सा
ध्विसाकुः उच्चारणार्थ इत्ति विधेयघटकस्येलेपितदन्निरिक्तफलाभावइत्यर्थः वृद्धात्त्रा।अत्रौदेशइतिसंबध्यतइत्याहवृद्धा
देवेति।विपरीतनियमस्तुनव्याख्यानात्।धन्वमरुदेशः धन्वविशेषेतिव्याख्यानेत्वरूपपर्यायाणामग्रहणमदृद्वाचेति
भावः देशवाचिनइतिअत एव धनुर्वाचकधन्वशब्दस्यनग्रहणं।उत्तरेणेतिरोपधत्वादिनिभावः ईकारेतिव्याख्यानाद्दी
र्घग्रहणमितिभावः जनपदेत।तदवधीति कर्मधारयस्तेनसजनपदएवावधित्वं चसंनिधानाज्जनपदप्रसेवजनपदत्वेन
सिद्धावपि उत्तरसूत्रेणत्रिगर्त्तशब्दे परमपि गर्त्तोत्तरपदछं बाधित्वा वुञर्थं तदाह त्रैगर्त्तक इति।दार्वक इतिदार्वीइतिबहु
वचनांतोपंजनपदेकालंजरकाइतिकालंजरषुभवाइत्यर्थः कच्छाग्निव।जनपदेत्यादिनिवृत्तं देशइत्येव।केवलस्यापि
कच्छस्यदेशेवृत्तेस्तदर्थमुत्तरपदग्रहणं।असमासामर्थ्यादेवतदंतविधिः सिध्यतिदारुकच्छकुंडाग्निसिंधुवुञ्कवक्रवर्त्तोः
प्रकृतयः गर्त्तेतिपाठेजनपदतदवध्योश्चेतिसूत्रस्थभाष्यविरुद्धः नागरएब्राह्मणाइति।कस्मादिषुमाहिष्मतीसाहच
र्यात्संज्ञाशब्दस्यैवनगरस्यग्रहणमातोऽत्रनठकञ्प्राचांग्रामनगराणामितिसूत्रेनागरादितिभाष्योदाहरणादितिभावः एम॰
विभाषाकुरु।कुरोः कच्छादिपाठसामर्थ्यात्पक्षेणिसिद्धेयुगंधरार्थाविभाषा।कुरुयुगंधरौजनपदौताभ्याममदृद्वादयी

तिनित्यं प्राप्नोतीति विकल्पः कोपधाद्ः प्रस्थोत्तरेसनेनमिद्धेजनपदवुञ्वाधार्थमिदं । ननु उदीच्यग्रामलक्षणाञ्ज बाधनार्थमहि
षकाद्वाजनपदःवुञादेरिति । सिंधोरो देशे ठञ् । नियमार्थमिति माल्वादेवेति विपरीतनियमस्तु गव्याख्यानात् । मुखेसा
दि चत्वारि ग्रहाघंत्तगं णामन्त्राणि देवकीयमिति तन्नमन्त्रे देवासु ग्रह इति भाष्यात् देवस्येदमित्यर्थे देवाद्यञञाविसपी
तिकश्चित्स्वकीयमिति स्वार्थिककप्रत्ययान्ताच्छ इत्सेके । एत्तः देशे इति नित्यं संबध्यते त्र संभवात् । ब्राह्मणकीय इति कोप
धात्वादणप्राप्तः । अयोमुखीयमिति वाहीकग्रामेभ्यश्चेति ठञ्ञिठौ प्राप्तौ । ठञ्ञिठादेरिति नगरांतेरोप्यधेनोरिति वुञादिश
दार्थः विभाषा । अमनुष्यश्व्देत्रयोगिको व्याख्यानात् । कृकणपादेशवाची भारद्वाजशब्दः प्रकृतिविशेषणं व्याख्या
नात् । युष्मदस्मदोः । अत्र सूत्रत्रयेपि न यथासंख्यमस्वरितत्वात् । नचैक एव खोनेन विधीयते येन तस्य सम सहायता वा स्येवमा
चप्रकरणाच्छेनेति यथासंख्याप्राप्तिरेवेति वाच्यं मसहायता द्योतनेपि तस्याः संबंधांतरसाकांक्षत्वात् । आहितौ योपस्थितेति वि
नार्थोपयवसाने न तत्प्राप्तेः न चैवमपि प्रत्ययत्रयविधानात्तत्प्राप्तिरिति वाच्यं विकल्पार्थो नोपेक्ष्यः भावमात्रार्थत्वेपि
अमभावार्थकत्वाभावात् प्रकृते च महाविभाषया वाक्यस्य सिद्धत्वादन्यतरस्यां ग्रहणं बोधितं तदभावे णेवे स्यस्यात्
श्यंसंस्कारवेलायां ज्ञानेपि विध्यर्थप्रमितिकाले त्रयाणामनुपस्थित्यस्यात् त्वामेति ति दिके चाछ इति विधेयसंनिहितत्व

ल॰श॰शे॰

स्वविधेयसमुदायकत्वमितिभावः तस्मिन्न। पूर्वसूत्रे साक्षान्निर्दिष्टत्वेन प्राधान्यात् तस्यैव तच्छब्देन परामर्श इत्याह स्वजी
ति एकवचने इति योगे कर्षस्य षष्ठ्यर्थे प्रथमा द्विवचनेन तदौ हे कार्यार्थवाचिनोरिति। प्रश्नयोत्तरः उत्तरपदत्वस्य तु वदित्याघुदाहरणं। का
लाद्यत्र कालग्रहणं यथाकथंचिदपि कालबोधकानां ग्रहणं तदस्य परिमाणं संख्याया इति सूत्रे यो यः कालेव र्त्तते समकालश
ब्द इति भाष्योक्तेः रमणीयादिषु अतिप्रसंगस्त्वनभिधानान्नेत्यपि तत्रैवोक्तं। अत एव सायंप्रातिक इत्यत्र ठञ् सिद्धः अन्यथा स्वांग
समुदायस्य स्वांगवाचकत्वाभावत्वात्समुदायस्य कालवाचकत्वाभावाट्ठञ् न स्यात् समस्तु यथाकथंचित्कालबोधकत्वमस्त्ये
व। सायंप्रातिकः पौनःपुनिक इत्यत्र तदंतत्वेन स्यान्निबत्वेन चाव्ययत्वेऽप्यनभिधानात् घुघुलौ न भवतः न स्तद्धित इति सूत्रे भाष्ये
तथा प्रयोगात्। इतियावदिति। नवच्छन्क्षत्राणो ष्ट्वघुघुलोश्च विप्रतिषेधे परस्य तु प्रसक्तस्य भाष्यस्यासंगतिः ताव सर्पतं त
कालाधिकारे हि परत्वेन छ बाधकठञपवादत्वात् तयोः ष्ट्वलाबामणादीनां दुर्बलेन छेन संप्रधारणायोगः तदधिकाराभावे
हि तदपवादत्वमेव नेति न दोष इति वाच्यं तेषां धारणाबीजत्वेनादोषात्। आद्दृशा। अद्य शब्दात् मत्ता अद्य इति सत्तम्यर्थे रणोपि
अकर्म विशेषहठोयं। द्वारादीनां च अत्र परस्य वृद्धिरिति नानुवर्त्तते इति कस्य सूत्रे निरूपितं इह तद्वादिग्रहणामपि एवं च स्व राम॰
ग्रामस्याप्यपयोः पाठो नियमार्थः स्वशब्दादेतयोरेवेति तेन स्वार्थिकाः स्वाभाविकमिति सिद्धमिति द्वारादीनां चेति सूत्रेभा

ब्येध्वनितं। तत्रस्याध्यायेसर्वेभ्योपराभ्यः पूर्वेनेच्। अचामादेरिमनुवर्त्ततदनंतरयोर्द्वयोः पूर्वोवेचावितिव्याख्यानात्सं
धिवेलां। अणग्रहणोपोणीमास्याश्छंबाधितुंवचनंतुयथाप्राप्तविधानात्ठञ्बाधनेनचरितार्थसंधिवेलादिगणेशश्वतोव
तिपाठाच्छाश्वतिकशाश्वतोसिद्धाविति निरस्तं ह्रितइति सूत्रस्थभाष्यस्वरसः तत्रापेकादेशाभावाट्टिलोपाभावोपेपाचवि
रोधः शाश्वतिकइतिनिपातनात् शाश्वतेचास्मादेवनिपातनाद्व्ययानांभमात्रेटिलोपस्यानित्यत्वाट्टिलोपाभावोतएवारा
तीयः सिद्धः तेषामितिव्युत्पत्तौ कालेभवमित्यर्थः प्रावृषा न हि हतोतिप्रशब्दस्यदीर्घः ऋत्वणोपवादः सर्वत्राराच्छ
दस्यैतस्यानिवृत्तेरेवसिद्धेसर्वत्रग्रहणंस्पष्टार्थंतुहः प्राणिति। अन्यथांतरंगत्वात्तुटि अंगात्परस्यसर्थेनिर्दिश्यमान
सुशब्दस्यततः परत्वाभावात् घट्टागमोइतिमापेनविशिष्टग्रहणेपितस्यानिर्दिश्यमानपरिभाषयायोरेवादेशइतिनदोषः
अत्रार्थेएवस्यनिर्देशोलिंगमितिबोध्यं। एवंशौवस्तिकेप्यंगानिमित्तठस्येतिव्याख्यानात्पूर्वंतु घपिनहोषः सायंतनमिसा
दि। सायंचिरयोर्मीतत्वंनिपातनादितिभाष्यस्वरसः अयमिस्यमयेसुपठितादव्ययलेनेवप्रत्ययसिद्धौसायंग्रहणंभाष्य
साख्यांतंघञंतसायशब्दस्तुसापाक्रमसायंतरशब्दयोः सायेइतिसमस्यंतेचकालपरः साधुर्नान्यत्रेसनभिधानात्तततष्ट
त्रितितन्मद्भावः सायमंडनमिसादित्वसाध्वेव। अतएवयथान्यासेकालाधिकाराबाधः ननुचिरमितस्यापव्ययेषुपाठात्त

ग्रहणमपि व्यर्थं चिरशब्दाद्धञ्जस्त्वप्रसङ्गे येनैव बाधसिद्धेः न चाप्रयत्नप्रयुक्त घुघुलोरनित्यत्वज्ञापनार्थं तत्तत्तेन सायंप्राति
कादिसिद्धिरिति वाच्यं सायंग्रहणस्यापि तत्त्वसंभवादिति चेत्स समस्येषु तस्माप्रामाणिकत्वात् । पर इति पूर्ववत्सरेऽपराहि
पूर्वतरो संज्ञायां शः प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन चेत्संज्ञा गम्यतद्दसर्थः नेहश्शरदं मस्य । उत्तरपदस्य । अधिकारोऽयमिति अ
त एवोत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेति सूत्रविधायके उत्तरपदाधिकारविहितत्ववृद्धिपरिग्रहः सिध्यति पूर्ववार्षिके वर्षाणां पूर्वेद
से कदेशि समास आदिवृद्धिस्तु न उत्तरपदवृद्धेस्तदपवादत्वात् अत एव च ह्रद्गे तिसूत्रे पूर्वपदस्येति चरितार्थस्यापि
संभवे बाधात् पूर्वोक्तिरिति तद्धितार्थेति समासः ऋतोरण् । ऋतुवाचकाद्वृद्धिनिमित्तप्रत्ययविधौ तदन्तविधिर्वक्तव्योऽवय
ववाचकानां पूर्वपक्षेइति स्पर्थः पूर्वत्र । उदाहरणे तेन तत्र वर्षाभ्यष्ठकृ सर्वत्रारणं चेति ठञणौ सिद्धौ । इह तु । प्रत्युदाहरणे ।
तेन तत्र कालद्व ञेषा वृद्धिमद्विधौ किं पौर्वप्राहृषं इह एरणोन वाचनिक एवायं तदन्तविधिः जनपदेति । तदधिकारोऽवृद्धाद
पीसन्तेने सर्थः सुसर्वार्धेति जनपदवाचिनः शब्दस्यानंतरो प्रत्यये विधीयमाने तदन्तविधि पदिसुप्रभृति सुः परः संभव
ती सर्थः अयमपि वाचनिक एव पौर्वपंचाल इति । अत्र पूर्वशब्दो देशवाची । कालवाची सपिकल्पिते दिक्शब्दपदेन च एम०
दिग्वाचकशब्दस्येव ग्रहणमतो न तदन्तविधिविषयाधावान्नचु जशब्द ग्रहणं तु स्वरूपर्थमेव पौर्वमदिमोजिसन्नहृद्धि

विधायके प्रतिपदोक्तत्वाज्जनपदतदवध्योश्चेति प्रसङ्गस्यैवायं ग्रहणं न तत्रैव तज्ज्ञापितो ऽयं तदन्तविधिरिति सम्यगुक्तं । अमद्रा
णामिति सप्तम्येव पर्यायापत्तेः उत्तरार्थं इति प्राचां ग्रामे तु उत्तरस्य सूत्रे दिश एव संबन्धो यथा स्यादित्यर्थमिति सम्यगुक्तो अमद्राणामिति सप्त
म्येव पर्यायापत्तेः उत्तरार्थं इति प्राचां ग्रामे तु उत्तरस्य सूत्रे दिश एव संबन्धो यथा स्यादित्यर्थमित्यर्थः । सुसर्वार्धदिशो जनपदस्याम
द्राणामिति सुक्ते स्वादिभ्यः परस्यापि मद्रस्य पर्युदासः संभाव्येतेति इहार्थापि समद्रस्य ने । प्राचां ग्रा प्राचामिति देशनिर्देशः
यथापि नगरस्यापि ग्रामनामधेयं पूर्वपाटलिपुत्रादावुत्तरपदमेव नगरमाहेति वृत्तिः । अव्ययं तु ग्रामत्वादेव सिद्धे नगर
ग्रहणं प्रत्याख्यातं पूर्वेषुकामशम्या दोपदेकदेशत्वान्नोत्तरपदस्यापि ग्रामनामधेयत्वमस्त्येवेति तदाशयः तत्रैव मूले
पि ध्वनितं तदाह । दिशाद् इत्यादिना पूर्वैषुकामशमे । गा । प्रकृतेः संज्ञात्वाद्धि पूर्वपदत्वादिति । नो नापूर्वपाटलीति पाटलि
पुत्रशब्दस्तद्वयववृत्तेत्तद्दति समानाधिकरणसमासः अमाया या वा पक्षे संधिवेलाधगणसूत्रे दीर्घपाठस्तत्र सूत्रेमा
वस्यदन्यतरस्यामिति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टं । नक्षत्रवाचिभ्य इति नक्षत्र पुत्र्क्तं चेद्वाचिभ्य इत्यर्थः लुक्तः । अप्रधानमिहोप
सर्जनं न शास्त्रीयमसंभवात् चित्रेति लुक्तद्धितेति लुकि ज्ञातार्थगतस्त्रीत्वप्रतिपादनाय पुनष्टाप् । पिप्पल्यादेरिति ।
अन्यथा रेवती रोहिणी नक्षत्र इति गौरादिषु पाठान्नक्षत्रवाचित्वाभावेन स्यादिति भावः । ग्रानावितिविधानस्यासमर्थान्ना

नयोर्लुक्। स्त्रियामित्येवेति फल्गुनी अषाढे इति भाष्योदाहरणात्। अस्त्रियामपीति अविष्ठीय इत्यादि भाष्योदाहरणात्
अत्र चित्रा रेवती इत्यादि लुग्वचनं भाष्ये नक्षत्रे यो बहुलमित्यस्य अविषयत्वात् तस्यानां ततो। सूत्रे माहारद्वंद्व पूर्वपदकर्मं माहारद्वं
द्वः तेन स्त्रीलिंगप्रयोगे शालाखरशालाशब्दयोर्ग्रहणं विभाषेति अस्यायं घपी इत्यादिस्तथाप्येकदेशविकृतमायेनत्त्रापि लुगि
ति शेषः एतेनकृतनपुंसकद्वन्द्वानामेव द्वंद्वः गोशालाखरशालमित्यादौ लिंगविशिष्टपरिभाषया सिद्धमिति हरदत्तोक्तम
पास्तं कृतद्वन्द्वस्य लिंगप्रत्ययवैशिष्ट्यासंभवात् प्रतिप्रसूतत्वादिति कालाट्ठञ् अनिवृत्तित ओत्सर्गिकोऽण् पुनः संधिवेलादिसू
त्रेण अभ्यनुज्ञात इत्यर्थः कालात् साधुपुष्प्यदिति पुष्पविकसनादृतिर्दैवादिकाच्छतरि रूपं तत्र भव इति यावत्कालाद्विवृत्तिते।
उप्तं तद्वृत्ति सूत्रे भूतकालो विवक्षितः इति भावः आश्वयुजी अश्विनी युक्ता पौर्णमासी। कलापतत्रेसेतत्सहितदेयमृणा
इत्यर्थान्वयात् कालादि समनुवृत्तस्य संबंधाय च कलाप्यादयः काले लाक्षणिका इत्याह यस्मिन् काले इति फलमिति। अश्वत्थस
मलक्ष्यादि लेननते फले विहितस्य विधानसामर्थ्याल्लुगभावेऽपि उपचारादिति भावः आश्वयुजी अश्विनी युक्ता पौर्णमासी। क
लापत्रेसेतत्सहितदेयमृणा इत्यर्थी च पा कालादिसमनुवृत्तस्य संबंधाय च कलाप्यादयः काले लाक्षणिका इत्याह यस्मिन्का
ले इति फलमिति। अश्वत्थस्य सलक्ष्यादिलेनन ते फले विहितस्य विधानसामर्थ्याल्लुगभावेऽपि उपचारादिति भावः एतद्वृत्ति विषय राम०

आपमुचारः। ग्रीष्मावरसमादिति समाहारद्वंद्वः आवरसमकमिति आगामिवर्षे ग्रीष्मे देयमित्यर्थः। अवरशब्दस्यादि
कृशाब्ला दसंज्ञापामप्यन्नकर्मधारयः तदस्य। प्रथमं ताताम्रोढो याधिकात्वम् अर्थेणाद्यपः क्रियाकारकभावमूलकसंबंध
स्यैव विवक्षणाद्स्येति षष्ठी। सोऽटमस्य स्वेकालस्य स्वरूपेण सहनायोगात्तस्य सहचरितक्रियायां लक्षणो माह निशासहचरि
तमिति तत्र भवः भवनत्रसत्ता। प्राचां नगा प्राग्देशीयनगरवाचियन्नगरांत मंगं तत्रेत्यर्थः जंगलधेनु। उत्तरं उत्तर पदं विभाषि
तं विभाषितत्वद्धिकमित्यर्थः परिमुखमिति वर्जनार्थे यपरीति समासः एषां पंचानामिति आदेरचो विशेषणं तत्फलमाहृद्
विकाकूलं इति सौवे विके तु नातां दविका देहे ध्यप्राप्तेः अत्र वृद्धिपदानुवृत्त्या वृद्धिसंज्ञकाकारविधानाद्दाविकी भार्य इस
रोपुंवत्त्वनिषेधसिद्धिरिस्युक्तं। ऋतुयाः पाकयज्ञोल्पयज्ञः वैश्वदेवहोमो वा नवयज्ञः वैश्वदेवहोमो आग्नयणं। अनंतोदा
त्तार्थं इति न्हद्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्त वाजपेयाद्यर्थ इत्यर्थः तदर्थस्यावश्यकमिदमंतोदात्तपाकयज्ञादावपि
परत्वात्प्रवर्त्तते इत्यभिमानः यज्ञार्थ मंत्रब्राह्मणाकल्पेषु लोक्षणिक लेनव्याख्यातव्य नामत्वंबोध्यं। अध्यायेषु वेति एका
रः स्वार्थः ततष्ठनिति पौरोडाशिकं कांडमिति तु पुरोडाशमधिकृत्य कृतं पौरोडाशं तदेव पौरोडाशिकमिति विमपादिस्वा
र्थ किं साधुकार्कशोक्तकरणपर्णातिदिक्कः प्राप्तः नैर्य इति धूमादित्वाद्वुञ्प्राप्तः अदेशवाचित्वेत्वाप स्थानठक् प्राप्तः अणाग्र

हरणं तु दर्शनादुत्सादेर्यथाविहिताञं बाधित्वाणर्थे। अमथायस्यानठकं बाधित्वाम एव स्यात्। गोत्रादं। तत आगत इत्यर्थे।
आशौच क्षितिः अशुचेरागत मित्यर्थ इति अभिमानः अशुचेर्भवमिति वा आक्षेत्रत्वादयोप्येवं अनश्वर्येब्राह्मणादित्वात्य
ञ् एते सर्वे भावार्थकप्रत्ययांता एवेति मतेत्रे तत्सूत्रे लेखो लेखकप्रमादात् प्रभवति। प्रभवः प्रथमप्रकाशो नो सन्निः ज्ञाता
स्त्रेन निर्देशात्। विदूरात्। बालवायपर्यायो विदूरशब्द एतद्वृत्तिविषयः शारीरकमिति जीवमित्यर्थः शरीरशब्दात्तस्येदमित्यणि
स्वार्थे कः सोभ्यद्य यायातरसधिकरणे घञ् अस्येति कर्तुः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी स्तुग्घाभिन्नत्वात्समबंधी सर्थः स्तुघ्नाधिकर
णाकसमसकर्त्तेति फलति। आयुधजीवि क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी आयुधजी। विनो भिधातुमि सर्थः पर्वते इति प्रकृतिविशे
षणं पर्वतादिति सूत्रे पाठांतरं। पर्वते इति किं सांकाश्यका आयुधजीविनः योयधला द्वुञ्। तूदीमत्ता। शलेति तालव्यपाठो दृष्टो।
अभिजनाद। अत्र स्वरूपग्रहणान अदेशकालादिस्य स्यैवेयर्थ्यापत्तेः गोत्रेति लौकिकमिह गोत्रं। वृद्धाच्छमिति औपगवइत्या
दौ आरव्याग्रहणात् क्षत्रियः शूर इत्सादो शूरशब्दो न पाणिन इति अस्य प्रवराध्यायप्रसिद्धलक्षणलौकिकगोत्रत्वाभावा
देव सिद्धे बहुलग्रहणस्य प्रयोजनान्तरं मृग्यं क्षत्रियाः शेपो रवीय इति वातत्तज्जनपदिनां जन। स्वस्वामिसंबंधे मत्वर्थीयं द एम०
र्शयति स्वामिवाचिनामि सर्वशब्दार्थमाह प्रकृतिश्चेति। तत्फलं तु मद्राणां राजा माद्रः स्थूल मगधेयरास भक्तिरस्येत्यर्थे

मद्रकसिद्धिः अतिदेशान्मद्रशब्देन द्व्यचोः कन् । अंगा जनपद इति दृष्टांतार्थे अवृद्धादपीति वुञ् । पंचाला ब्राह्मणा
इति अभेदोपचारोऽत्र बोध्यः पौरव इति पुरुः पूरुर्वा नजनपदः बहुवचने इति किं एकवचनद्विवचनयोः मा भूत् सपिशब्दभेदे
तिदेशार्थं बहुकरणं योपञ्जनपदवाची ततस्तज्जनपदप्रत्ययोपथा यज्जनपदांतरप्रसंगो मा भूदिति हृदंतः तित्ति
रिक । इत आरभ्य वक्ष्यमाणः प्रत्ययार्थे नैकदिशि सेनत्र्यर्थे तं छंदसि वा छेद इष्यंते शौनकादिभ्यश्छंदसीत्यतश्छंदोग्र
हणस्य पूर्वमपकर्षादुत्तरत्रानुवृत्तेश्च तदाह छंदोब्राह्मणानि तेन तित्तिरिप्रोक्तः श्लोक इत्यत्र न । तित्तिर्यादिभ्यश्छंदो
वरस च छंदस्येवेति नियमद्व्याश्रयणादणप्यत्र न छंदः शब्देन कल्पसूत्राण्यपि तत्र मस्वार तत्र प्रतिज्ञयाधिकार्थावगतेः
काश्यपकौशिकाभ्यां कल्पेपितद्विषये तेष्यते । कलापिवै । हरिद्रुः छगली तुंबुरुः उलपश्चत्वारः कलापिनः तेवासिनः द्विती
यानवा आलंबिकिलिंगकमल ऋचाभारुणितांड्य श्यामायन कठ कलापिनः कलापिनः तेवासिनां वैशंपायनशिष्य
त्वादेव सिद्धेस्तद्ग्रहणं छिष्य शिष्याणां न ग्रहणं । याज्ञवल्कानीतिक शवादिभ्य इत्यण्ते हि पाणिन्यपेक्षया आधुनिका
इत्यभिमानः भाष्ये तु शाट्यायनादि तुल्यकाल लाघायाज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तद्विषयताच नेति वचनमेवारब्धं । शौन
कादिभ्यश्छंदसि । छंदस्यभिधेये णिनिः । छंदसि किं । शौनकीया शिक्षा । आप्रमवेदमात्रविषयालमि सुक्तिर्नौता ।

कलापीतिसूत्रस्यभाष्यविरोधात्। कलापिनो। वचनसामर्थ्यादाणसिद्धेपुनरणग्रहणमन्मतेऽपि विधानार्थं तेन माधुरेण
प्रोक्ता माधुरी वृत्तिरित्यादौ छादिकं न भिक्षुसूत्रं। भिक्षुत्वसमं पादकं सूत्रं यथा नटसूत्रं नटसूत्रज्ञाने हि नटत्वं संपद्यते एवं तज्ज्ञा
नेन ब्रह्मरूपत्वेन सर्ववेत्तृत्वात्मकमैश्वर्यं नादरेण भिक्षुत्वसंपत्तेः वेदान्तान्विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विज इति मनूक्तेः सत्या
श्रये ये विजिज्ञासुः समस्तेरेवमेव तु द्रष्टव्यस्तव्यमंतव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिरिति याज्ञवल्क्योक्तेश्च विविदिषावाक्येऽपि
तपआदीनां करणानां शब्दतो गुणभूतानां गुणभूतेऽपि अर्थतः प्रधानभूते वेदन एवान्वयः कारकाणां तद्धुलानां काष्ठैः पा
चकइत्यादौ गुणभूतक्रियायामप्यन्वयदर्शनात् पद्भ्यां ग्रामं ग्रामाय वा जिगमिषतीत्यादौ गमेर्ग्रामः कर्म इष्यते तु भयमिति
महाभाष्योक्तरीत्या वेदनेच्छायां चोभयत्रापि करणत्वमिति न तद्विरोधः वस्तुत इच्छापावस्तुसौंदर्यबलेनैव सिध्यात त्रक
रणापेक्षा नास्त्येव एतेरेव त्राह्मणोऽपि य स्पगार्हपत्याहवनीयावंतरेणानोरथ्यो वा श्वा वा प्रतिपद्येत कात्त्र प्रायश्चित्तिरि
ति नेतन्मनसि कुर्यादित्यादुरात्मन्यस्याहिते भवंतीति। तच्चेन्मनसि कुर्वीत गार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारां हरेत्तंतुं तन्व
न्निति आत्मसमस्याहितेव कुर्यादित्यर्थः एतेन भिक्षुमात्राध्येयत्वाद्भिक्षुसूत्रत्वमस्येत्यपास्तं भिक्षवइति। भिक्षुत्वयोग्या राम॰
इत्यर्थः ॥णिनि॥ मंडुकछत्यानुवर्त्तते। ४।३।११०। शशयासः अनयोरपि तद्विषयते व्यतेनेक। तेनेति सहयोगे तृतीया। तेन

स्मृहैकदिग्रूपाधिकरणास्यमित्यर्थः सौदामनीति अनिति प्रकृतिभावः तस्यं तं तुसमावात् अधिकरणशक्तिप्रधानं तत्तीर्थे
मधोनमिति कृन्मेजंतत्सूत्रे केपटः खसादीति तन्मकरणपठितत्वात् तद्धितपरिगणने पाठादित्यर्थः कुलालादिभ्यो । इदमग्रंथे
पि । सुद्वाम्नपादपाठ्याप्रवादः केचित्तुपदेयस्यहृद्ये पठंति । तस्येदं । अत्रेदमित्यनेन शेषभूतमर्वविशेषाणां सामान्य
विशेषरूपेण प्रत्ययार्थत्वं बोधयति । अत्र परोक्षमप्रत्यक्षत्वेन विवक्षितं तेन प्रकृत्यर्थसंबंधिमात्ररूपेणैवेनन प्रत्ययवि
धानं अपसारीनां तु नकेनापि रूपेणोद्देश्यत्वाशेषत्वाभावात् संचेति । पचिभति सूत्रात् नंतरं रगिति वक्तव्यमित्यर्थः
तेनाकरार स्यत्वासद्भवबाध सिद्धिः अग्निमिंधे इति अंतर्भावितण्यर्थी त्रेधिः सोपाग्नीध्र इति अस्माच्छरणेर्थे छ
एव । एतेनोत्तरेणाग्नीध्रीपंधिष्ण्यकामिति व्याख्यातं । यत्र पूर्वी । पत्रेसर्प ग्रहणं । एवमुत्तरत्रापि तत्राह । स्वरप्रसेति
इदमपि स्यांग एव । वालेइति अर्थनिर्देशोयमेत्रेव । हूंद्वाद्वु । वेरेदेवासुरेतिवार्तिकपाठः हूं हेर तितु लेखकप्रमादः
तथापाठेमैसुनिकायामतिमाप्तिः भाष्ये अत्रसूत्रे वेरइसेवपाठाच्च । हं हेइसेतद्धि शिक्षंतु शिशुकंदेतिसूत्रे भाष्यप
ठयतो । देवासुरेरासोमुरमिसुदाद्धि यत्त च देवासुराधधिकृत्यकृतमाख्यानमित्यर्थः गोत्रच । गोत्रमिह लौकिकं । सौ
इकमालवकमिति गोत्रत्वारोपात्मा धुइदं खंडिकादिसूत्रे भाष्ये स्वष्टं धर्मोम्नायेति । आम्नायः संप्रदायः शास्त्रमित्य

मासंघांकसंघात्पदद्वमर्थे विशेषणानि गोत्रग्रहणमनुवृत्तेरञादीनामत्रप्रत्ययानां ग्रहणं अत्र च लौकिकमेव गोत्रं अ
व्यप्रत्ययहृपं वुञोपवाक्षेपं। परंपरेति। यथा गवादिनिष्ठचिह्नं गोहूरा स्वामिनामसंबद्धं साक्षादिति। यथा विदानां स्थूणा अ
रवोक्ते इति। अ राम्सं वद्ध संघादीनामनुवृत्तेरिति भावः पक्षे इति। गोत्रचरणाद्वुञित्यस्मोत्तरत्र अनुवृत्तेर्याबाकमेदेन व्या
ख्यानतस्तामर्थ्याच्चरणाद्वुर्मोनापयो रसुक्तावपि संघादिषु तस्मान्नीरिति भावः अन्ये तु पक्षे छमिच्छन्ति। लक्षणे ह्युक्तेव
ते ति उत्सर्गो यं लक्षणे वैदी स्थूणेति भाष्यप्रयोगात्। नदंडमाशावेसादिप्रत्ययार्थविशेषणं दाक्षादिति दाक्षीणामि
मे इत्यर्थः गोत्रेति वुञो निषेधः है वतिकादयः सर्वे गोत्रप्रत्ययांतास्ता इत्यानेना हि वुञोपवाद इति। निपातनादिति। अ
मथेत्यस्मात्। हास्तिपदे हस्तिन इव पादौ यस्य स हस्तिपाद् शब्दाद् अपत्येऽण् पद्भावो निपातनात्। यस्येति लोपस्या
सिद्धत्वेन पादः पदित्यस्याप्राप्तेः अथर्वणा प्रोक्तमधीयान आथर्वणिकः ततोऽणि इकस्य लोपे निति प्रकृतिभावे आ
थर्वणाः इति शेषिकाः आश्म इति एवं च मर्मणो विकारः कोश आश्मः चर्मणः कोशे इत्सुपसंख्यानादिलोपः अवयवे
वा। अयमधिकारः वाहिकार इति। तेन वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः प्राण्यादिभ्यस्त्रिभ्योऽर्थद्वये अन्येभ्यस्तु विकार एवेति बोध्यम्। एम॰
मपूर्णलघावंत इति मध्योदात्तः बिल्वादि अत्रगणे कोपधपाठो मद्द्वाधनार्थः अणग्रहणं तु डीषंतपाटलीशब्दादनु

दात्त्वादिलक्षणञो बाधकमयट् बाधेनाणर्थे। एण्योपधाविहितमिति सु अमानेजेव स्यात् अञोपवादइति उवर्णान्तत्वादिप्रयु
क्ते सत्यर्थः देवदारवमिति देवदारुः पीतद्र्वर्थत्वादाद्युदात्तः दाधिष्यमिति दधितिष्ठतीति सुपिस्थ इति कउपपदसमासे एषो
दरादिलात्स्वरतः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे णान्तोदात्तोयं। पलाशादि। खदिरोऽत्र पठ्यते। शम्याः ष्लञ् टित्प्रसपः ञितश्च
तत्प्रसयादिति सूत्रभाष्यविकारविकारेपि र्गोद्वकारत्वमारोप्य ततत्त्वं प्रसारख्यातं। अस्य बिल्वेहितं प्रसारस्थाने बिल्वान्तस्त
ष्व आरंभे लज्जंतत्वान्ङी। विति फलभेदः स्यात् उष्ट्राद्वुञ् यव ओ ष्ट्रकं चर्म उष्ट्राद्वुञ् कंसीयस्य विकारः कांस्यं कंसीयपरशव्य
योरिति वुञ् तयोर्विकारे ओ ष्ट्रिको यानन्तकांस्यस्थाली सारोस्तत्रारंभे प्पजादिपाठात् शवे वेति न फलभेदः आश्मनमिति अ
श्मनो षयवट् पमित्यर्थः विकारे तु टिलोपः स्यात् अधिकारादेवार्थलाभे सिद्धे एण्यायोरिति योरिति वचनं पुनर्विधानबो
धनद्वाराऽपवादविषयेपि पक्षे मयडर्थं तेन बैल्वं बैल्वमयमिति सिद्धं। मुद्गोदद्मादिलादृतोदात्तः कार्पासीद्रोषं तत्वात् निसं
वृद्धं। दृहमयडितिभाषायामित्यादि चानुवर्तते। आरंभसामर्थ्यादेवास्यनित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं क्वचिदन्यत्रापि नित्यविधा
नार्थमित्याशयेनाहे कावइति। शरादिषु मत् छब्द पाठस्त्वस्यानित्यत्वबोधनार्थः वेदे मोसुक मृण्मयं गद्महमित्यादिषु
प्राचुर्य एव मयट्। गोश्च। गोभुक्तार विकारे गोविकारत्वमारोप्य प्रकरणा वोत्रे तिबोध्यं। पुरोडाशे पुरोडाशस्य विकारे इत्य

र्थेः यावके विकाराणां ता यावादिभ्य इति स्वार्थे कन् । तालादिभ्योऽण् । ग्रहणं बाधकबाधनार्थं तेन विकारावयवेऽञ् जं ते ताला
दिगणपठिते बार्हिणशब्दे निसर्वृद्धेति मयट् न तत्पाठस्तु जितश्च तत्प्रत्ययादित्यञो बाधेन चरितार्थः तपनीयशब्दोऽनुदात्ता
दिः शुकबर्को प्राणिनां कुपूर्वेणाणि सिद्धेऽनुदात्तो वेत्वमपमिति तत्स्यावयवद्वन्द्वसर्थः विकारेऽलस्मादनभिधानान्मयट्
नेति भाष्ये क्रीतवत्सा । अत्र परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं व्याख्यानात्तेन संख्यापि ग्रहणं अत एवाहोदिसंत्रे
संख्यासंख्यापादृतिवत्कंस्यमित्युक्तं नैष्किके समासे निष्कादिभ्य इति ठक् शतिके शताच्च ठन्यतौ आणान्ताविति उमेति त
णाधास्मानामिसाधुदात्तमर्णे संतोदान्तमिति भावः एणेभ्य ज्ञा । गोप । गोग्रहणमेकाचो नित्यमिति मयट् बाध
नार्थं द्रव्यशब्दो गुणेऽर्णो दूयते इत्यर्थे चोपदिति यत्प्रत्ययांतो गुणाश्रये । भव्यवत्स्तु निच मानेवामानं प्रस्थोदि । आम्लकमि
तिमयटो लुकि लुक्तद्धितेति ङीषोल्लुक् लुका लुप्तत्वात्स्यानिलाभावेनन यस्येति लोपः न्यग्रोधस्य च । केवलस्येति किं न्या
ग्रोधमूलाः शालयः फलपाकेति । फलपाके न्येष शुष्यंति व्रीह्यादयस्तद्वाचिनामित्यर्थः लुप् इति शेषः व्रीहिमुद्गो बिल्वा
दीपाटलिशब्द अत्र तत्रापुष्याणीति भाष्ये मूलानीति पाठः म्लात्व सहद्वे ये पिन्वृत्तिग्रामारण्यात्त्वक्षादिलं बिल्वादिलं वा एम॰
वोध्यं । कंसीयपय अत्र यथासंख्यं । लुक्शब्देन विधानान्न प्रकृते तलोपः प्रातिपदिकादिस्वधिकारात् चैनोणादिकयोः प्रातिपदि

सरयोर्लुगिसर्थेति तेषामव्युत्पन्नत्वाच्चपक्षेज्योत्स्नलुक्विधानसामर्थ्यात्। एककालप्रतीतानामुद्देश्यविधेयभावासंभ
वाच्च। वाक्यभेदस्यानाभावाच्चैकं मीथपरशास्त्रयोरिति षष्ठीनिर्देशस्य वैयर्थ्यलापत्तेश्च तदाहुश्छपतोरिति। इतिप्रादीव्यतीयाः
तदाहेतीति। आंहोप्रभृतादिभ्य इति कार्तिकारंभसामर्थ्यान्माशब्द इति समुदायादयं प्रत्ययः। तस्य च हितीयांतत्वासंभवात्क
र्मिमात्रे परामृश्यते। तत्र पदसमुदायार्थ इति बोध्यं माशब्द इति निर्विभक्तिकादयं प्रत्ययः माशब्दः कारीति पाठेन क्रियतामि
त्यर्थः स्वागता। न कर्मेमतोनत्रनुवर्त्तते। स्वयताविति स्वशब्दस्य द्वारादित्वादैचः प्राप्तिः वस्तुतोत्रास्यपाठो व्यर्थः स्वश
ब्दादेश्चेत्स्वग्रामस्याध्याय कोरेवेति नियमेन स्वाराज्यादावित्रापि चौप्राप्तेः आंहोपृच्छताविसादे धात्वर्थनिर्देशइक्
श्तिपोतोनदीव्यति। तेनेतिकरणोत्तीया। दीव्यसादेकर्त्तुरुक्तेस्तस्माहचयोऽज्जितयोगोपिसेव। अत्र तिङं। ते लौकिकप्रयो
गक्रियायाः प्राधान्येपि वृत्तौ तद्विग्रहे सत्वेनचकर्त्तृसाधान्यमित्युक्तं। संस्कृतं मतत्त्वकर्षाधानं संस्कारः। पर्यकीतिखिला
ङ्ख्। इह पादः पञ्चेति गणस्तु क्रमनार्थं इकेचरतोप म्रावोयसंख्यानात् श्वादेरिञि। इञिपरतो यत्किं चिन्निमित्तक ए
न्त्रातिनश्वाभस्त्रेरिदं श्वाभस्त्रमिति सेव। ननु द्वारादेः श्वन् शब्दपाठे पितदादौकथं प्राप्तिरत आह तत्सादीति। तत्फलं शौवहानं
नगरमितिनिषेधविकल्पेविधिविकल्पस्य फलितत्वादाहेत्र्वेति। श्वापदस्येति। अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासा इत्यु

क्षेरनभिधानाच्छाभावेनाएवं शेषो वाऽहं ब्रूपीत्येके अन्ये तु अश्वपुच्छवत् दीर्घोभावेणमात्रुः श्वा यदि केषु पूर्वविप्रतिषेधेन निसए
वनिषेधः। नेमेश्। द्वितः क्रिरेवगच्छते नतु संख्यावाची त्रिशब्दोऽग्रहणात् अत्र त्रेरितिभिन्नवाक्यं त्रिप्रसर्पतांतान्त्रिसंनिर्दे
शेमविसर्थः। ततोनिस्संयोगायं निर्देशेम फ्रम्संतान्द्वबसेवेत्सर्थः तेन नि हि त्रैवाक्यं नअमनत्वं च अंतस्य प्रयोगोनतद्धुक्तंभाष्येत्र
तमत्विषपमेवयथा स्यात् केवलस्य प्रयोगोमाभूदिति। एवं चा घवाक्येपि वेसस्याहं वं धएवा त्वतीयांतादित्रिस्त्लौकि
काभिप्रायात् दर्थे का दिसार्थिकावेतिदिक्। पाकिर्भमितिकुहिमाधपण्यकं। थंजनेह से चनमस्तूकरणमुपसेकः अन्नादिर
सथंजकवाचकात्तृतीयांतादुपसित्कोर्थे प्रत्ययः क्रियाविशेषणत्वादिति। अकर्मकधातुस्थलेपि फलव्यापारयोर्धात्वर्थ
त्वेन फलस्य सामानाधिकरण्यात्तृतीयेति भावः। क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकत्वं प्रथमांतत्वं च युक्तं द्विगुणार्थमिति। औपचारि
कादेवायं प्रत्ययोभिधानस्वभावात् तह द्विरितिवृध्यर्थे द्व्यहट्टि शब्द औपचारिकः निपात्यत इतिसंख्यायास्तत्पुरुषस्येति बा
र्त्तिकं लक्षयारावेवेति भावः। दर्दुरो वा घमांडविशेषः पारिये थाअव्ययीभावेमपूर्व संसकादित्वान्नत्पुरुषो वा। अव्ययीभावा
देवेष्यते। अधर्मोधर्म विरोधि गुणविशेषजनकं कर्मप्रतिपथमित्यव्ययीभावः अक्ष्म्रितिसमासांतः कृत्तो। हेत्वर्त्तह्रि हितप्र
सपोनित्युक्तः समवायान्त्स। बहुवचनादर्थनिर्देशोयं तदाह सामूहिक इति। तस्य धर्म्ये। धर्मानुवृत्त आचारस्तेनान पेतमित्य

र्यः परायां हट्टे विक्रयाय प्रसारितं किसरादि। तालव्यमध्यपाठो वृत्तौ। शलालुके इसुसुक्तान्तात्कः। शिलं। अभ्यासपूर्वक्रि
या सुको शलं शिल्पं। प्रहरणं। आयुधं। धानुष्केद् उसुसितिकादेशे इणः षट् इति षः। शक्तिप। ईकक्किदीर्घोच्चारणांसुष्टार्थे।
अस्ति नास्ति। दृष्टं विषये स्वविषयमतिः लाक्षणिके भो स्यादिभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः प्रसप इत्यर्थः परलोक इसभिधा
नस्वभावलंब्ध। दिष्टशब्दोऽत्रै देवपर्यायो व्याख्यानात् न तु कालवाची पुंलिंगः शीलं स्वभावः तदस्येव। अप्रपादिशब्दाः स्व
भक्षणे लाक्षणिकाः क्रियासंतर्भावे तु नवृत्तिरनभिधानात् एकान्मिक इति एकमन्म दितिविग्रहे तद्धितार्थे तिसमासः
नियुक्तानि यतं संघातेति अत एव टिठन्कारणं चरितार्थं अन्यथा ठञमेव विदध्यात्। तद्धि अग्रोदनेहद्विवारणाय संघात
ग्रहणे तु व्याख्यानमेव शरणं। नियुक्तो धिकृतः आकरः खनिः अध्यापितः। अदेस्पादि किंकाश्याम धीते पूर्वी ए देह धीते
प्रस्तारस्यं स्थानो संनिवेशपर्यायो। नैकटिक इति भिक्षुणा ग्रामात्क्रोशे वस्तव्यमिति सूत्रेत दनादत्स निकटे वसतीत्य
त्रे वायं साधुः तद्वहति रथशब्दस्ता हचर्यो धुगशब्दो रथांगवाच्येव प्रासंगे प्राङ्गावुपसर्गो। प्रासंगो नाम युगाधुगेरल्ससमर
स्थायमर्थः युगाद्यर्थांगादन्यस्मिन् युगे स्कंधवास्येकाष्ठ इति। रूढत्वादस्येवात्र यहणामिति भावः। भस्येति वीरूपधा
या इसत उपधापाद् इतिवर्तते धुर्वी धातो भ्रोजभासेतिक्विपि राल्लोपे धूः सिद्धः धौरेय इति ढकन्प्रसप इत्सम्मे मूलपा

हेतुर्धौरेयक इति स्वार्थिकं नतं। सर्वधुरैकधुरौ नपुंसकमेकौ सूत्रनिर्देशेन ल्लोकान्त्वे साडुः एकधुर इत्ति। अन्तरंगानपीति न्याये
न सवर्णादेः घो न्याग्गेवटापो लुक्। संज्ञायां जन्याः जनीशब्दादि स्वार्थः जन्या जा मातुर्वयस्या नववधू यानवाहा। अजन्याः ज
न्योवरवधूज्ञातिप्रियभृत्यहितेष्वुचेति तु विश्वः जन्याः स्निग्धा वरस्य ये इति त्वमरः जन्या मातृवयस्या सा ज्ञन्या जनी वरप्रिया।
जननी जनपित्रोश्च जन्यं निर्वाद पुद्गु पो रिति गुणरत्नाः भाष्ये तु जन्या इति किं निपात्यते जन्या जनी भावो यस्य जन्या इति पंचमी
निर्देशान्निपातनानर्थक्यमिति। तदुक्तं ती सने नैव जनिशब्दात्स्य यसिद्धेः कृदिकारपि पंकजमिसादिवत्क्तिं इति तदाशयः ततः
तरं तर्हि प्रयोजनं सर्वकाले प्रसूपविध्यर्थं कर्तव्यं सूत्रमित्युक्तं एवं चैतद्योगार्थानाल्लिंगितेर्थे स्यसाधुत्वं चिं समिति भाति जनवा
देतु जन्यशब्दो मतजनहलादित्सनेन साधुः पुद्गेद्धकदंतः नचेच्चत्र धनुरिति करणमात्रोपलक्षणं धनुरितिं ते नचोरंविध्यति खड्गे
नेसादावपि न। नचतत्रासामर्थ्यं प्रधानस्य सापेक्षत्वेनादोषात्। प्रसपार्थैकदेशस्य धनस्य तद्देशनिसस्य सापेक्षत्वाच्च। चोरं विध्यती
त्यादौ लतभिधानाद्धारणोपः सत्पानिश्शत्वे। तदि तु नुर्तमान हुतीयांत्ताबाधायाहत्वनं तमिति तत घोगे हि न लोके ति षष्ठी नि
षेधाद्वितीया। तंजं ततत्व हि षष्ठी स्यादिति भावः सर्वस्यापि स्वेच्छानुसारित्वेन सामर्थ्यं लभ्यमर्थमाह परेच्छानुसारीति। पदमस्मि राम०
न्। निर्देशादेवात्र प्रथमासमर्थविभक्तिः आवर्हि उत्साटन पोषं त्द्दृपतिना सं। निर्देशादेव तृतीयासमर्थविभक्तिः संज्ञाया

मिसन्नुवृत्तेर्दक्षिणाग्न्यौरोन्नेनोभयो। मूलशब्दपौर्विकशेषोपपन्नदेशेभ्यः इत्यिवत्। मूलांतमूलादिहंद्वयोः पुनर्द्वैद्वद्वन्द्वसुम्ने
नावातार्थमितिशकार्थेऽहलोऽपिता। करणेल्वतीयान्नस्मात्तंत्र्य विवक्षायां कर्त्तरिवा। रयमातुलेमित्रएववयस्यः धर्म्ये
धर्मफलेवधोवधार्हः हंडादिभ्यद्रूत्यहीर्थेयत्। मूलेनेतिकर्त्तरितृतीया। सीता। कृष्टक्षेत्रस्मीकरणार्थः काष्ठवि
शेषो मई इति मध्यदेशे प्रसिद्धः समित्त मितिमिसंपूर्वादिणः क्तः धर्मोदनपेतं। यदनुष्ठानं धर्ममनुवर्त्तत एव तदित्यर्थः नि
र्देशादेवंपंचमीसमर्थे विभक्तिः छंदसो। निर्मीलाद् छायाः करणेलेनतृतीयांतात्त्रयपः पुन्न इति संज्ञाधिकारबललध
श्रीणातीतिप्रियः भावः साधनं चेति स्पृहूभयोर्विधानादिति भावः प्रतिजनमिति जनंजनं प्रतीति विग्रहः भाक्त इति भ
क्तोन्नं तत्र साधवे स्त्रिष्फलीकृता इत्यर्थः योगविभागादिति सर्ववेरपारिषदं हीदं शास्त्रमिति भाष्यप्रयोगादिति भावः एणसा
नुवृत्तेरुभयोर्विधानमिमस्मे। समानतीर्थाधिकरणकवासकर्त्ते सर्थेप्रसपदर्सर्थेप्रथमोच्चारित समानतीर्थशब्दसप्र
कृतिलंबासीत्स सप्रसपार्थलं। यादिप्रसपविवक्षायां पूर्वमेवतीर्थे यद् इति सादेशेप्यकदेशविकृतमायेन समानतीर्थ
शब्दसात्म्यस्यपः पूर्वापरप्रथमेतितत्पुरुषः समानोदर्येष्वंवं। समानास्त्रान्तुर्थिकाः। प्राक्रीता। अर्थस्येवव्याख्यानतोवधि
लमितिअर्थबोधेकषेवा स्पापस्थितिरेतेनप्राग्वतेः ष्ठ ञितः प्राक्छ्यतोः पूर्णेविवधिरित्युक्तमितिसपास्तंतदग्निमाणांशा

स्त्राणामर्थबोधकत्वाभावेनतेषामनुपस्थितेः। नभ्भ्राडित्यादिसूत्रविहितार्थेयत्। नभ्यंचक्रमितितुनाभिरिवेत्यर्थेशाखा
दित्वात्तयत्। साधुरित्यत्रछिद्रवक्राद्यवयवोनाभिः समथा स्यात्वंकाष्ठविशेषंधारयतिपरिवर्त्ततेवांजनाद्यपेक्षतेचतथात्वक्रम
पीतिसादृश्यं। एवंनभ्भ्राडित्यत्रापिनभ्यएवनादर्थ्यात्वाठ ब्ध्यन्मायेनेतिस्पष्टंभाष्येवाचदीर्घत्वमितिचेनप्रकृतिभावः
समुद्धोपतेतेनदीर्घतदभावयोर्विलोपोताहविष्यमिति। हविःशब्दोगवादिः विभाषाहविरित्यत्रतुहविर्विशेषवाचका
नामेवग्रहणं। नस्येपद्भ्र्नेतिनस्। प्रभृतिग्रहणायमकारार्थत्वात्। भाष्येतुनासिकायायत्नस्क्षुद्रेषुनसितिपठितांयेचनाशी
र्षन्छन्दसीसतः शीर्षन्नितिवर्त्तते। शीर्षण्येयेचेतिप्रकृतिभावः वृषण्यवावृषशब्दोत्राकारान्तोव्याख्यानान्नतुनातः वृषन्नृश
ब्देनवृषेहितमितिवाक्यं। एवंब्रह्मण्यशब्दोपिब्रह्मणशब्देनब्रह्मणेभ्योहितमितिवाक्यमेवनतुप्रत्ययइतिस्पष्टंभाष्ये।

म आत्मन्विश्वजनउत्तरपदग्रहणांभोगोत्तरेनेवमंबंधनामेनसाख्यानात्। भोगशब्दः शरीरवाच्यत्र आदिरिवभोगैः पर्येतीतिद
र्शनादितिस्पष्टंभाष्येकर्मधारयादेवेति। पंचजनसर्वजनेष्वेवमेव। रथकारपंचमेषुचतुर्षुवर्णेषुप्रसेकंपंचजनशब्द
सहूढिः मात्भोगीणोयथागालंतथास्यास्यानिसत्वनिरूपितेसर्वेषु। यथासंख्यामत्र। पुरुषाद्वधेतिवधादिषुत्रिषुसा
मर्थ्यात्षष्ठीसमर्थविभक्तिः कृतेतुतेनेतिनिर्दिश्येत। अजिग्रामीसृतिपाक्षिकमपठोयुपलक्षणां हितेपुरुषाद्धू एवेतिवो

राम०

तिवार्त्तिकानि दृष्यंत्याकालीका समानकालिका घंटाचं चलेति यावत् त्वादृाकालिकी तेन तु। सूत्रे तुल्यमिति सामान्ये न
पुंसकं प्रथमांतं च। उदाहरणान्येवं। व्यापारविशेषणत्वात् क्रियेति च संनिहितत्वात् समानविभक्तिकत्वात् आधारमात्रप्रत
यार्थ विशेषणं यत्तुल्यं सा च क्रियेत्यर्थः प्रकृत्यर्थ विशेषणं तु न ब्राह्मणादिशब्दानां लक्षणयाध्ययनपरत्वेन क्रियोप
मानत्वयोग्यार्थकत्वेपि तत्र तृतीयार्थान्वयेन सत्वरूपतया क्रियात्वासंभवात्। स्यात् वेन तुल्यं गच्छतीत्यादिप्रयोगसत्वे
तत्रापि तृतीयार्थान्वयेन सत्वरूपत्वमेव पाकादीनां तुल्यरूपताम्यथैव। असत्वभूतार्थकतिङंतार्थानामुपमानत्वमे
व। नैवेति ङ- तेनोपमानमस्तीति मन्त्रस्य भाष्यात् उपमेयत्वं तस्यैव त्का घंटानां क्रियान्वयनियमेन तुल्यशब्दार्थेनान्व
य एव अत एव प्रकृत्यर्थविशेषणत्वेकपंच तृतीयासमर्पनामक्रिया स्यादित्युक्तं भाष्ये यस्यार्थस्यातिङंतादिवाच्यत्वे क्रि
यारूपत्वाभूत्वं सप्रतिसत्वभूतापि क्रियेत्यत्र पिव्यतइति कल्पने गौरवं न त्सवह्म मनमिसादावत्तीसध्यात्व समत्तयोरेवोप
मानोपमेयभावेनादोषइत्यन्यविस्तरः तत्र तस्येव यद्यपि मथुरायामिव पाटलिपुत्रे धीतइत्यर्थे पूर्वेणैव सिद्धं तत्स्यमथुर
यातुल्यमधीते पाटलिपुत्रे इत्यस्य च तुल्यत्वात् तथापि द्रमगुणादितुल्यार्थ आरंभः क्रियाचेदिति तु नानुवर्त्तते। किंचेवार्थ एम०
स्योपमानविशेषणतया तुल्यपदार्थस्य विशेष्यतया बोधे भेदः एवं च उपमानमथुराभिन्ने पाटलिपुत्रे मेत्वमित्यर्थम

थुरावत्पाटलिपुत्रे मे गृहमिति साध्वेव उपमेयेनाभेदान्वयात्समानेषष्ठीसप्तम्यावुपमानाद्बोध्येतराहमथुरायामिवेति
~~अत्रवाक्येप्राकारादिपदाध्याहारेणैवबोधः प्राकारयोरेवचोपमानोपमेयभावः वृत्तौतुमथुरादिपदाहमथुरायामिवे~~
ति अत्रवाक्येप्राकारादिपदाध्याहारेणैवबोधः प्राकारयोरेवचोपमानोपमेयभावः वृत्तौतुमथुरादिपदानांतत्संबंधिप्रा
कारेवृत्तिरिति केचित् परेतुषष्ठ्यर्थसप्तम्यंतात्षष्ठ्यंताच्चापं साधुः अधिकरणसप्तम्यंतात्तुनायमसामर्थ्यादतएवैतन्म
त्रेतत्रग्रहणंस्येवशब्दयोगेषष्ठ्यर्थसप्तमीज्ञापकातोक्ताभाष्येदेवेष्विवमनुष्येषुनामेत्सुदाहृतंतत्रैवंदेववन्मनुष्येषु
नामेतिसाधु उपमानेदेवसंबंधिनामाभिन्नंमनुष्यसंबंधिनामेतिबोधः मथुरावत्पाटलिपुत्रेप्राकारइत्यत्र उपमानम
थुरासंबंधिप्राकाराभिन्नः पाटलिपुत्रसंबंधीप्राकारइत्येवंबोधएवसाधुत्वं। अस्मादेवज्ञापकादिवयोगेउपमानविशेष
णादुपमेयविशेषणाच्चषष्ठ्यर्थेसप्तमीसाधुः। तदर्हं। तदर्हतीति द्वितीयांतादर्हमित्यर्थेवतिरित्यर्थः सूत्रेमोक्ताद्वितीया।
विधिवदिति। विधिविषययोग्यताकर्त्रर्हतिकर्मकंदेवदत्तकर्तृकंपूर्वजनमितिबोधः विधिशब्देनतदुक्तप्रकारः सार
थ्याप्रतीतेः पूर्वेणासिद्धेवचनंविनीतवदागमनंविच्छेदकृतहस्तवदित्यादौ विनीतानामिदंयोग्यमागमनंकृतहस्ता
नामिदंयोग्यंछेदनमितिप्रतीतेरितिदिक्। तस्यभावः भावेचाकर्मकेभ्योभावे इत्यादौ भावपदार्थस्यान्यादशस्यप्रसिद्धे

राहप्रकृतीति भवंतिऽन्यार्थबोधाय प्रवर्त्तते तेनेनेति भाव इति करणे घञिति भावः प्रकार इति मुख्यविशेष्यतानिरूपितविष
यताश्रय इत्यर्थः तेन राजपुरुषादौ राज्ञादेः प्रकारत्वेपि न क्षतिः स च तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूप एव। प्रवृत्तिनिमित्तत्वं
च यत्र बुद्धिस्थे सति विशेष्यभूतार्थबोधनार्थं शब्दस्य प्रवृत्तिः प्रयोगस्तत्त्वं। क्वचित्प्रकारस्य तत्त्वं यथा घटादिपदे। क्वचि
त्संसर्गस्य यथोपगवराजपुरुषकारकादौ। प्रकार इति च मूले उपलक्षणं यद्वा संबंधस्यापि संबंधत्वया प्रकारतया चेति
द्विधाभानं। संज्ञाशब्दे च प्रायः शब्द एव प्रवृत्तिनिमित्तमिति केचित् परे तु संज्ञाशब्दे प्रवृत्तिनिमित्तं नास्त्येव। डित्थत्वमित्यादेः
विशेष्यभूतोर्थ एव त्वार्थः प्रकृतिजन्ये ह्येषु शब्दपरा डित्थशब्दवानर्थ इत्यादिक्रमेणैव बोधः डित्थ इत्यादितः संख्यादिप्र
कारकबोधान्न निर्विकल्पकं कुलमित्यादेः कुशब्दार्थः कवर्गइत्यादिरीत्या बोधः अन्यथा कुत्वं कस्मान्न भवतीत्यादौ कुल
शब्दार्थकुशब्दस्याप्रसिद्धभावात् स्वस्वार्थाश्रये लक्षणाश्रयणीया स्यात् इत्यादि भाष्यप्रदीपोद्योतादौ विस्तर इत्याहुः
भावत्वेन च प्रवृत्तिनिमित्तं शक्यं। प्रकृतिजन्येत्यादि तदुक्तलक्षणं घटत्वमित्यादेः घटासंबंधीभाव इत्यादीक्रमेण बोधः
भावप्रधाननिर्देशस्थले च तादात्म्येन व्यक्तिप्रकारकः स्वरूपेण जातिविशेष्यको बोध इति न तत्राप्यसाधुत्वम् तत एव ज्ञाता
स्यापामिकाक्षिनिति चरितार्थे अपवादे रीतिः अन्यथापवादविषयेऽस्यानुपस्थितिः स्यान्निराकांक्षत्वादिति भावः चकार

इति अन्यथापसाधर्थप्रत्ययानामिवैतपोरपित्तोबाधकोस्मातामिति भावः पुंस्त्वमिति दूस्वात्ताद्दावितिपक्षंतुन।
सवनादिषुपाठात्। नननूर्वोत्तं। अधिकारसूत्रंमततत्तत्रगटस्त्रमाणापातियरिका द्वितीयमानानांतरंते प्राप्त्यभावादाह।
पत्तिलमितिपक्षंतेतीगंतात्रेति चक्रमेणायगेणाप्राप्तौ। आपटवमिति उत्तरोभाव प्रत्ययेन नूर्वोद्द ऊर्वीहेर्नूष्यतइत्यादि
भाष्यंपसंतेतिप्राक्तनएष्वादिभ्यइत्यादिविषयमेवेतिभाष्यप्रदीपोद्योतेनिरूपितं। आचतुर्थमितिनन्नूर्वोगणमेषा
मतएवपर्युदासाद्गणेपाठानुमानेनष्यञ्चोधः रक्तेतो। हलादेः किंकृजिष्ठः लघोः किंकृश्लिष्टः मेवरवमितितेनकृत
यतीत्यादाविष्ठवन्द्वावाद्भावोनायथातपय। ननः शुचीसतोनजइतिवर्त्तनेते। यथाशब्दोतिपातस्तमुदायः यथापुर
मितिपुराणाब्देनपदार्थोनातिवृत्ताववयीभावः केचिदितिभाष्यानुक्तलमत्राह चिः वाणिज्यमपीति। अपिनादोसंयो
वनमिति। मनोज्ञादित्वाद्यौवनकमपिप्रकृत्याकेराजमेत्यादिभाष्यकृतिभावः महायाहृति। पक्षे ब्राह्मणादित्वाष्यञा इंद
भाष्येक्वचिन्नरग्यं। शैष्योपाध्यापिकेतिअस्यापिप्राप्तिरस्तीतिभावः गोपाल पशुपालिकेत्यादित्वस्योदाहरणांमुख्यंगोत्रच।
श्लाघादयस्त्रपदांतरोपात्ताएवप्रत्ययार्थान्वपिनोनप्रत्ययवाच्या इतिबोध्यं। गार्गिकयेति। स्वभावात्स्त्री त्वंततोबाधनार्थ
मितिअधिकारवशात्होत्राभ्यइतिभावकर्मणोः प्राप्तस्येतिभावः एवेनकर्मणि त्वस्याप्राप्तेस्तदर्थंत्वग्रहणं किंचपूर्वस्य

त्रविहितस्य लादेशेपि निषेधः स्यादित्यपात्ते शब्दोपात्तस्यैव निषेधात्॥ ॥इति नञधिकारः समाप्तः॥ ॥धान्यानां नि
र्देशात्स्य षष्ठ्यन्तस्य समर्थविभक्तिः अलौकिके तु प्रस्य यार्थस्य क्रियालेपितद्धितविधावनुवादसामर्थ्यं नैव माबोध्या अलौकिके
प्रथमाप्येवं शेपि न क्षतिरिति क्ष्त्रिन क्षेत्रशब्दस्तत्राधान्यादीनामुत्पत्त्याधारभूतवचनः भवति स्थोसत्तिवाची। परस्परमन्व
ययोग्यत्वात्ततेनेह न मुद्गानां भवनं गटह भूतोयं कुसूल इति। विभाषाति। अत्र पूर्वत्र च पंचमी षष्ठ्यर्थे इति धान्यानामित्यस्य सं
बंधात्स्य षष्ठ्यैव समर्थविभक्तिरिति केचित् अत्र सामर्थ्ये पातिसर्वेदूरस्य कृतेनान्वये नोत्तरपदार्थेनान्वयात् सामर्थ्यमित्यर्थः स
र्वेणाच्चर्मणा कृत इत्यर्थे तु तद्धितो नेष्यत इति भावः निपातनादिति प्रत्ययसंनियोगेनैवेदं निपातनं तदाह सर्वश्चर्मणेति
समं सर्वमिति आभिमुख्यार्थकस्य समित्युपसर्गपूर्वोनुप्रत्ययोनेष्यत इति भावः यथामुखीन इति प्रतिबिंबदर्शनाधिकर
ण इत्यर्थः तत्सर्वादेः पत्रपात्रमिति पंचम्यर्थे प्रथमा सर्वादेरिति बहुव्रीहिस्तत्सामानाधिकरण्याय यथ्यादिभिस्तदंत
ग्रहणं न त्वाह यथा घंतादिति व्याप्तिक्रियाकर्मत्वलभ्यमानेह द्वितीयांतादिति अनुगम्यमान इति। आयेपाद संबंधि दैर्घ्य एम॰
परलक्षितेत्यर्थः अंसे पदेन सदृशीत्यर्थः सादृश्यं तु तुल्यपरिमाणतया। समर्थविभक्तिर्द्वितीया निर्देशात्। योग्यत्वात्स्य ल
विशेषइति अयः प्रदक्षिणगमनमयस्सहितो नयोऽयानय इति यघण्यसोगति विशेषशक्तस्तथापि प्रदक्षिणप्रसव्यगा

मिनांशगराणांयस्मिन्सुगमादिपदेस्थितानांपरकीयैःशब्दैस्तत्स्थानानामसंबंधस्तद्व्यधाभावरूपःसमस्सहायस्सशब्दःसम
पदैर्नीरूप्यतेपदंअसहायस्तुशब्देनपरकीयेणबाध्यतेइतिघृतशब्दस्त्रान्तस्थानलक्षणापोह्यतइतिभावःसपंचेदंसम
र्वभाष्येद्रष्टव्यमत्रविस्तरः तेनेयदितिप्रधानकर्मणियत् अप्रधानेद्वितीया।संनियोगेनैवेति अतएवभाष्येपरंश्चावरांश्च
मनादेशेनैवविग्रहोदर्शितः राज्ञःकार्येत्यत्रावारपाराद्विग्रहीतादपीत्यादिपठितंतत्रिहापीत्याशयेनाहाबारीणइत्यादि।
पूर्वपदेइतिउत्तरपदेतुविभक्तिलुकेवसिद्धिरितिभावः पूर्वपदस्यलोपनिपातनसामर्थ्यादलुगितितुभाष्यकृतः विज्ञापित
गर्भमुंचतीत्यर्थः तेनात्यंतसंयोगाभावान्नद्वितीयात्वप्रसंगः यानुसत्त्वाविति पदद्वयेपीतिशेषः सूत्रेउभयत्रापितत्वोच्चारणा
त्।विकल्पस्तुवाचनिकएव।समाशब्दोवत्सरवचनःतएवेत्युक्तसूत्रभाष्यादिबलादुपेक्ष्यमितिभावः अघश्वीनेस्यविभक्तिकंया
स्यानान्तेनास्त्रियामपि।अघश्वीनंवाडवमिति अवष्टब्धमासन्नं आगवीने आङ्मर्यादायांगोशब्दोगोःप्रत्ययेणतदा
प्रत्ययेणेति अस्ययोगविभागइत्यादिः अलंगामीतिसुप्यजातावितिणिनिस्तधनयेन्नाहगच्छतीति अनुगविति पश्चादर्थे
व्ययीभावः अध्वानमलंगच्छतीति।अलंगामिपदेनावग्रहेतुअध्वनोलंगामीत्येव।अभ्यमित्राच्छ।अलंगामीत्यनुवर्त्तते।
लक्षणेनाभीत्यव्ययीभावः गोष्ठा।अत्रकेचित्पघपिभत्तपूर्वेचरट्पष्ठ्यारूपचेत्सैत्रेवपठित्वागोष्ठावर्जितेत्येवमसूत्रंपुनं

तथापि तयोरन्यतरकरणसामर्थ्येन विशेषविहितेनापि स्वतन्त्राचरणो बाधानेति ज्ञाप्यते इत्याहुः स्तम्भशब्येन हृष्टं। शालीनकौ। शा
लाकूपाभ्यां तत्प्रवेशमर्हतीत्यर्थे न लासरिकाभ्यामेव प्रत्ययोऽनयोर्हृद्दिशब्दस्तात्। नानाजातीयानामनियतवृत्तीनां शरीरायासजी
विनां संघो व्रातः तस्त कर्मात्र शारीरायासरूपं व्रातः अत एव निपातनादिदमर्थे यण्। तेषामसमते मे एव व्राती न इष्यते। नवनीतमि
ति भाष्ये घृतमिति पाठः संज्ञायामित्युक्ते रूढस्थिति न तस्य पाक। अर्थयोः प्रत्ययोः प्रकृत्योरथ यथासंख्यं विनञ्भ्यां। न संहति प्र
कृत्यर्थे विशेषणामित्याहामहार्थेति तत्र आख्याणस्यमावे इति अमहार्थे किं विगत इत्याद्यो क्रियाविशेषकानामभूतगोष्ठजिति
एतत्प्रत्याख्यानपरभाष्यबलादेते चितःपठिताः अत्र सादिशब्दार्थे बोधकानिवार्तिकात्माह संघात इति। हस्तियूथमिति भार
तप्रयोगः अर्वाचीनः प्रसिद्धः नत इति नासिकासंबंधिनतेल्वतेमानाद्वा त्यर्थे प्रत्यय इत्यर्थः नेविडं। निविडाः केशा इति प्र
योगान्न तेनासिका इत्यादेरत्रासंबंधः अग्रे तु मंडूकानुवृत्तिर्बोध्या अभिधेये इति तत्र वर्तमानान्नेरित्यर्थः चिकादेशोऽकार उ
च्चारणार्थः क्लिन्नस्येति चिल्पिलावादेशो ल च प्रत्यय इत्यर्थः आसन्नं समीपं आरूढमुच्चां संज्ञाधिकारलभ्यमाह पर्वतस्येति
सम्पुद्धेप सकाहेमीपर्वताधिकापुरीत्यादौ तु लक्षणया प्रयोगो बोध्यः कर्मठ इति ठः सांगसंज्ञाभिमित्रत्वाभावादिकोदेशो न राम०
प्रमाणेोद्वा प्रमाणे इत्यर्थे द्वारा प्रकृतिविशेषणं तत्र वर्तमानात्प्रथमान्तादित्यर्थः प्रमाणमत्र परिच्छेदकमात्रं तत्र मात्रच्। अत

एवं प्रस्थमात्रम् । ह्रस्वमात्रमित्यादि सिद्धिः । आद्यौ तु ऊर्ध्वमाने एव प्रथमश्च हितौ यश्चोर्ध्वमाने मतौ मंमत्तुर्क्तेरितिके चित् अन्ये
तु आयामपरिच्छेदकमेवात्र प्रमाणं अत एव पत्तदघ्नं ते इत्यत्र प्रमाणपरिमाणशब्दयोरेकार्थत्वं भ्रममानस्य परि
माणग्रहणं किमर्थमिति शंकायामुक्तोऽत्र विशेषः इति माध्ये समाहितौ तेनोक्तविशेषवाचकावत्र प्रकरणे प्रमाणपरिमा
णशब्दाविति सूचितमेवं च प्रस्थमात्रमित्यादि आयामाद्यव मात्रच् स्त्वविशेषेण परिच्छेदकमात्रवाचिनः स्मरणादिति कैयटेऽपि
धिं स एवेसाद्धः प्रमाणे लः प्रमाणे वर्त्तमानाद् द्विगोर्हितस्य लुगित्यर्थः द्वौ यामस्तु प्रमाणं अस्यादि सेवगत्वे तेनोऽद्वयस
मित्यादिसिद्धं । आमानारीमपियदा यामपरिच्छेदकत्वं तदा मात्रचो लुक् । यदा तु ऊर्ध्वादिगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वं द्वयस
जादि तदा ऽ प्रमाणालान्न लुक् । द्विगोर्नित्यमिति प्रमाणं तद्धितो रित्यर्थः एते त्वाम ध्यादेवत्र दंत द्विगोर प्रमाणे लेपि मात्रच्
प्रमाणा परीति । तेनोन्मानात्सं शयेमात्रज्ञ । शममात्रमितिशमः स्यान्नवेत्यर्थः वलंनात्वार्थेइति वद्धल ग्रहणमहितो त्र पाठे
भाष्ये हास्तिने इनशिति प्रकृतिभावः पत्तदा इह परिमाणग्रहणं सर्वतोमानार्थकं ननु प्रमाणे इत्यनुवर्त्तते त्रैवास्य विधा
नमस्तु पाद जन्द्वेत्यादि प्रयोगा एव मुख्याः संतु परिमाणप्रयोगा एव स्याद् ह श्याध्वं वं तु तदुक्तं भाष्योकि मर्थ परिमाणदत्युच्यते
न प्रमाणे इतिवर्त्तत इतीति चेन्न पदादिष्वपो विशेषविहितेन वतुपा मात्रादीनां बाध प्रसंगात परिमाणग्रहणे तु भिन्नोपाधिक

लात्त्वाबाध इति प्रमाणोपाधेोन्मात्रमर्धमानोपाधौ नतद्ग्रहमिसादिसिद्धं यावानाधां यावतीरज्जुरीषिकरणे तावत्त्वेचेसादिप्र
योगास्तु स्याद्यापौद्धाः तदुक्तं मात्राद्यप्रतिघातायेत्ति किमिदं। वस्तुघनिधानस्यामप्योहृतु यो प्यत्रविधिः प्रत्ययांतरत्वमत्र म
मावृत्तये वृत्ति एतेनादेः परस्मै सेवमिद्धवदीतव्यर्थमिसपास्तं। यद्वा किमिदंभ्यामितिभ्राकुभेदेन वतुयं विधत्ते किमः सं। इदमो
निहसर्थे किमइति संख्यापरिमाणा इति कर्मधारयः परिमाणशब्दः परिच्छेदकपरः पूर्वत्र परिमाणग्रहणं स्यसर्वतो मानार्थो
चानुनस्तद्ग्रहणं। संख्यारूपपरिच्छेदकविषयके प्रश्ने वर्त्तमानात् किमो संख्येति षष्ठ्यर्थे इतिरित्यर्थः संख्येतिकिं। क्रियान्हक्षः कती
ति नित्यबहुवचनांतः ह्येकयोः संदेहाभावेन प्रश्नाभावात बहुत्वमाप्य संख्यानां वहुत्वात् प्रश्नो युक्तः एवं संख्यायाश्च। अवयव
वर्त्तमानसंख्यावाचकात्तयविहृपेः स्मै संधे तयविस सर्थः अवयवी चात्रानुतस्य तावयवभेदेपि समुदायः तेन समुनित्रयं बहुतयं
पृथमुभयेदेवमनुष्याइसादिसिद्धं। द्वित्रिभ्यां। ननु यचश्चित्वमर्थं चित्वेपि द्व्यादीनामंतोदात्ततयापस्येति लोपेनुदात्तस्यचय
त्रेसपवेनानुदात्तस्यैव प्रयोगे श्रवणादिति चेन्न प्रत्ययसंबंधिन्याद्याकारस्यैव प्रकृतेरपि शेषनिघातेनानुदात्तत्वात्। उभादु
दात्ते ग्रहणसामर्थ्यादादिरुदात्तः अंतोदात्तत्वस्य चित्वेनैव सिद्धेः सर्वोदात्तत्वं तु बाधितमनुदात्तं पदमेकवर्जमिसुक्तेः नचो रामः
भयस्यत्रसिद्धावामंत्रितानुदात्तत्वं बाधितुमुदात्तग्रहणमिति वाच्यं। येन नाप्राप्तिन्यायेन चित्स्वरस्यैव बाधकत्वात्सस्मति

शिष्टत्वेन बलवत्वाच्च। उभयं भ्रूणावत्त्वन इत्यादौ मध्योदात्तप्रयोगाच्चात्तयप इति इंतयादेशे प्रतिषेधे उभये इति स्थानिव
त्त्वेनास्य वार्त्तिकानुरोधेनावस्तुतो नाद्योरशक्यत्वं। किंतु प्रत्ययांतरत्वमेव उभपीस्यत्र ह्रीमुटि हेति सूत्रे मात्र च इति मात्रशब्दात्प्र
भृति अयवश्चकारेण प्रत्याहाराश्रयणादिति तत्समास्यान भाष्याद् तत एवोदात्तग्रहणं सार्थकमन्यथा निरनुबंधकादेशां
तरमेव कुर्यात्। आदेशत्वेत्याद्युदात्तश्चेत्यधिकारे एतत्स्याभाष्याद् तत एवोमेद्युदात्ततापालाभात तदसंबंधेपि स्थानिमाद
श्येनानुदात्तत्वे उभयस्यांतोदात्ततया ऽनुदात्तस्य चयत्वेऽस्येन नाद्युदात्तत्वसिद्धेः अयच अः समुदायानुबंधकेऽस्मिन्नत्र विस्तरः
तदस्मिन् उपश्लिष्टपदाध्याहारेणोपश्लेषिके अधिकरणे सप्तमीति भाष्यस्पष्टं ग्रहणवतेति निषेधाद्दंतग्रहणं। दशा श
दान्तुनयपदे शिङ्गावस्यप्राप्तियक्षिकग्रहणे। भावात्। समानजातीयत्वे इति करणाल्लभ्योयमर्थः। शदंतात्तदस्मिन्नधिकमि
ति ड इति चवर्त्तते संख्यायाऽवयवे इ। ततः संख्याग्रहणं चवर्त्ततेतेन गो त्रिंशदधिकमस्मिन्शते दूसारिश्चुन अंतग्रहण
देकत्रिंशशतमित्यादि सिद्धं विंशतावप्यंतग्रहणं कर्त्तव्यं एकविंशं शतमित्यादि सिद्धये गुणस्य निमाने गुणेऽत्र समानभा
गः निमीयते क्रीयतेनेति निमानं मूल्यं। तदस्येति संङ्क ष्टुसानुवर्त्ततेतराह प्रथमांतात् स्वस्वार्थे इति गुणस्येति मध्यमणि
न्यायेनोभयान्वयि। गुणकर्मक निमानवर्त्तमानाद् गुणगतसंख्यावाचकान्मयडित्यर्थः। निमानं निमेयं पपोभागहपत्ते निमेयसं

ख्यापेक्षया निमानसंख्याया आधिक्ये च निमेयस्यैकत्वे एव चायं प्रत्यय इति भाष्ये स्पष्टं तेनैकोयवभागो निमानमस्योदश्विद्भा
गस्येत्यत्र नैषो यवानां भागा निमानमनयोरुदश्विद्भागयोरित्यत्र च न । द्विमयमिति द्विशब्दस्य भागवृत्तिर्निरपेक्षत्वाद्य
वानामित्येतत्सापेक्षत्वेऽपि प्रत्ययः उदश्विद्भागस्याप्युदश्वित्साद्द्विमयमुदश्विदित्युक्तं । संख्याया इति किं यवभागो निमा
नमस्योदश्विद्भागस्य तस्य पू । संख्याया इति वर्तते संख्येयार्थकसंख्यावाचिनो ग्रहणं प्रवृत्तिनिमित्तसंख्यापूरणे चायं चा
र्थो शात्वेति वद्द्वयवः प्रत्ययार्थः । नं तारा । मुंकुनक तः पंचमड्यादेन लोपाभावपत्तेः ड डिट्यनुवृत्तस्य नान्तादिति पंच
म्याः षष्ठीकल्पतां डस्याभावे नान्ता हढडट इति ड्यतावितिविशेषविहितान्माभ्यामड्यामभ्यां चतुरो ड्यान बाध्यते । युत्विधानसा
मर्थ्यात्तद्धितापवाद इति सहायवाचिद्वितीयशब्दस्य मुसलंप्रातिपदिकं । अनेन तु नास्य साधुत्वं । नत्वपूरणस्तीयशब्दोऽस्ती
तिपूरणग्रहणाद्बाध इति सूत्रस्य भाष्यासंगतेः तत्र सपूरणग्रहणं तु प्रागेकादशभ्यः सुत्तरार्थमिति भाष्ये स्पष्टं विंशत्यादि
भ्यस्तु । अत्र विंशत्यादयः पंक्तिविंशतीति सूत्रस्थाः उत्तरसूत्रे संख्यादेरिति त्विह प्रकरणे तदंतविधिज्ञापकं तेनेकान्नविं
शतितम एकविंशतितम इत्यादि सिद्धं । ज्ञापके न च प्रत्ययविधिविषयता बोध्यते ग्रहणवते स्यादेरयं चागमविधिरिति षष्ठ्या एम॰
देरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं मतौ छः अस्यवामीयमित्यादौ प्रकृतिवदितिसंज्ञानिसहस्तानु स्यादेर्नेलुक् अस्यवामसेति वेदे पठ्यंतेन

त्रे द्वितीयविभक्तिप्राग्भागादनुकार्येणार्थवतः प्रत्ययइति बोध्यं। विधानसामर्थ्यादिति ज्ञापकसिद्धविधानसामर्थ्यादित
र्थः भाष्ये वा लुगिति वचनमेवाश्रयं। विमुक्तादयः शब्दप्रयोगेणैनिर्दिष्टाः गोषदादयोप्येवं मतोश्छइ सारभेपनदंता अनुक
रणशब्दादेव प्रत्ययाः साधवः कामइच्छतिन तु काममपि तानभिधानात्तत्र सन्नुवर्त्तते तदाह धनेकाम इति। तद्रचनायामि
ति अत्रैवार्थे प्रसाधुत्वं स्वभावात्। उदत्र। तत्रप्रमितइति चवर्त्तते यः प्रमितः स चेद विजिगीषुरित्यर्थः उदत्रको मल्लः शीतो
ष्णाभ्यां। संज्ञायामिमनुवर्त्तते तदाशयेनाहालमद्दत्यादि। अध्यारूढशब्दादिति व्युत्पादनमात्रं। शुद्धरूढत्वस्वरूपमिति बोध्यं।
अन्नजुरिति संज्ञाधिकारादीदृशोर्थएव साधुत्वं बोध्यं। दंभइति दंभसाधनत्वात् दांभिका हि मार्पेण दंडाजिनं धारयंति। ता
वतिथं ग्रहणमिति भावे ल्युट्। तच्च प्रत्ययार्थः तावतिथमिति पूरणप्रत्ययांतोपलक्षणं तृतीयार्थे प्रथमा तत्तीयांता ग्रहण
मित्यर्थप्रत्ययः तावतिथेन गृह्णातीत्युपसंख्यानमिति वार्त्तिके तृतीयोपाए वमसमर्थविभक्तित्वस्य ज्ञापकत्वात्तद्ध्वनयन्न क्ष
ति द्वितीयेन रूपेणेति पूरणप्रत्ययस्य लुगिति षष्ठेन गृह्णाति षट्क इति भाष्योदाहरणे तल्लुक एकदेशिनादिति भावः। द्विकं ता
ग्रहणमिति गृहीतार्थेपि प्रत्ययविधाने नासंदेहाय ग्रहणमित्युक्तं। द्वितीयेन रूपेणेति द्वितीयया गुरूक्तपाशद्वयस्ये
त्यर्थः इति लोकविवक्षार्थः तेन ग्रंथविषयेपि ग्रहणे एव तेन द्वितीयं ग्रहणं देवदत्तेन दंडस्येत्यादौ न। एवं च ग्रंथरूपकर्मेण प्र

स्येनोक्तत्वादुभयप्राप्तावित्यस्याप्राप्तेर्ग्रहणपदघटिते उदाहरणे देवदत्तस्येति षष्ठी कर्त्तरि निषेधान्नित्यं लुगिति तावतिथे
नग्रहणात्तीति उपसंख्यानं कर्त्तर्य्यलुक् वक्तव्य इति वार्त्तिकपाठादिति भावः षष्ठेनेति पंचमी हेषेरमोनागट ह्लाति किं तु षष्ठे
नेत्यर्थः धृंखलमिति धृंगलमिति भाष्येक्वचित्पाठः काष्ठमयं पाशकं पश्यादेरप्यतिषज्यते तच्छृंगलमिति कैयटः कालप्रयो।
कालबोधकः पूरणप्रत्ययान्त एव ततः सप्तम्यन्ताद्भवे प्रत्ययाः कारणवाचकात्तृतीयान्तात्तु निवृत्त्यर्थे । फलबोधकात्प्रथमा
न्तादस्य कार्येमित्यर्थे अभिधानस्वाभाव्यात् । तदस्मिन्नन्नं । अन्नमत्रास्य व्यवहार्य । वटकेभ्य इति सप्तत्यामिसेवावेत्यनुवृत्तेरि
ति तावतिथमिति सूत्रान्तं डुकल्लुकेति भावः । अग्रथा घनाचाधादरान स्यात् इदं हस्यानुरोधेन सूत्रेधीत इत्यस्याध्ययनपूर्वं तद
नुष्ठानमर्थः तेनाध्येतृमात्रेणासिद्धुः इत्यस्ये । श्राद्धेति श्राद्धशब्दात्साधनद्रव्यवृत्तेः प्रत्ययः । पूर्वादिभिः । अनेनेति कर्तृबो
धकमनुवर्त्तते । तस्य क्रियाकांक्षायां मतरंगत्वात्करोतिक्रियैव गृह्यते सपूर्वादिभ्यस्य विद्यमानपूर्वात्सपूर्वं श्राद्धादित्यर्थः कृ
तपूर्वेयोः सुप्सुपेति समासः छांदसमपीदमनुवृत्तिमोकर्षाय हृत्याख्यातं । साक्षाद्द्रष्टरीति साक्षाद्द्रष्टेत्यर्थे प्रथमोच्चारितादि
निरित्यर्थः संज्ञाग्रहणाद्यन्नदात्तग्रहोत्तरपंप्रयोगकिं तु पार्श्वे स्थितः सन्नुदासीनतया यः पश्यति तत्रैव । इंद्र आत्मेति । स एतं एम०
मेव पुरुषं ब्रह्म ततमपश्यदिदमदर्शमिति तस्मादिदंद्रो नामतनामिदंद्रं संतमिंद्र इत्याचक्षते इति श्रुतेः कर्त्रधिष्ठितानामेव करणत्वा

त्वस्य लिंगमनुमापकं। तदस्मात्स्वगोमान्देवदत्त इत्यादावाधाराधेयभावस्याप्युपादानं। न चैतावताप्यधिकरणत्वादेत्रेपंचालादिति वक्तं
भवः। अधिशब्दयोगे तथा बुद्धिस्थला तत्र तादृशो बोद्धाधिकरणत्वसंबन्धेप्यन्नतत्संबेमानाभावात्गोमान्देशइत्यादावधिकरण
त्वेपि संबंधाभावेन षष्ठ्याः प्राप्त्यासमस्तमप्युपादानं। सर्वेषां क्रियाकारकभावमूलकः संबंधो द्रव्यान्वये षष्ठी नियामकः। नचैवमत्रा
संयोग एवस्यत्राधारत्वमूलं न तु तन्मूलकः सुः किंच संयोगो न षष्ठीनिमित्तं। कथं चित्तं मुक्तयोर्घटयोरन्यतरन्यतरबोधकास
स्यापत्तेः। अत एव भूमादिषु संसर्गपदेन संयोगग्रहणं। तस्मात्संयोगस्य भूमादिवत्संबंधांतरेष्वस्येव प्रतीतिर्न तु षष्ठ्यर्थताना
पि मत्वर्थता तदुक्तं भाष्ये पर्वते वृक्षाः संतीति न तु ते तस्य किंचिदिति लोहितोस्यास्तीत्यादौ समस्तमप्यर्थ एव वहुव्रीहिर्बोध्यः। अत्र ष
ष्ठ्यर्थे मत्वर्थीयानां षष्ठ्यर्थे मत्वर्थीयेन समस्तमप्यर्थं तदर्थं। समस्यमानस्यार्थो न भिन्नवृत्तावपि सरूपः सता। समस्तमप्यर्थे चैतेनिठनाविति भा
ष्ये स्पष्टं। अत्र शब्दशक्तिस्वभावादेव बहुव्रीहाविवर्त्तमानकालास्सर्थातर्धर्मो बोध्यः। गोमानासीदित्यादेस्तु तथा व्यवहारविष
य आसीदित्यादिरर्थः। अस्तिग्रहणं त्वस्तिशब्दादस्तिसामानाधिकरण्याभावेनाप्राप्तमतुपो विधेयंऽर्थे तेनास्तिमानिति सिद्धं सत्ता
कर्त्तृकधनवानिति तदर्थे इनि भाष्ये स्पष्टं। इति शास्त्रालभ्यमर्थमाह भूमेत्यादि। अत्र संसर्गः संयोगः स च संबंधांतरेष्वस्येव तन्निया
मकोऽत एव दंडी इत्यतः संयुक्तदंड इस्येव तत्स्वामिनः प्रतीतिः। अस्ति विवक्षायां मतुबादयो विधीयंते ते भूमादिषु विषयेषु भवतीति वा

ल॰ श॰ शे॰

कार्थेऽ एवं बहुव्रीहिरपि यथायथं भूमादिषु बोध्यो मत्वर्थे बहुव्रीहिरिति वार्त्तिकात् । रसादीनां विशेषणमित्ति तेन गुणवाचका
नामेवैषां ग्रहणमिति जलादिवाचिरसादीभ्यो नाऽयं इष्टवचनेन गंधादीनां चैनेति भावः । रूपम् इत्ति ठ नावयोर्व्यंतर् । तीरं व्यर्थमिति भाष्य
सावे । गुणवचनेभ्य इति । गुणगुणिबोधकेभ्यः शुक्लादिभ्य इत्यर्थः पटः शुक्ल इति गुणगुणिनोरभेदव्यवहारेऽपि पटस्य शुक्ल इति
भेदव्यवहारस्यापि सत्त्वेन प्राप्तमतुपोऽश्रवणार्थमिदं । अत एव गुणिनि विशेष्यलिंगता सिद्धा । तत्रापि हठत्वे तु सर्वलिंगतानिय
तलिंगता वा प्रसज्येतेति भाष्यकैयटयोः स्पष्टं । अयं च लुक् इष्टवाचकसमभिव्याहारे एव एतदेव ध्वनयता भाष्यानुक्रमपि इ
ष्ट इति वदता । तादृशस्थल एवेष्ट इति तदर्थः ध्वनितं चेदं पूर्वगुणेति सूत्रे भाष्ये गुणगुणिनोरभेदस्यापि सत्त्वादिदं वचनं भा
ष्यप्रत्याख्यातं । गुणिलिंगास्तु तद्वतीति कोशस्य मतुब्लुकाऽभेदेन वा तद्वति वर्त्तमाना इत्यर्थः भेदेऽपि मतुपोऽनभिधानं गुणवा
चिनामेषां पुंस्त्वमेव गुणिनि विशेष्यलिंगतेति त्वभिधानस्वभावात् । मादुपधायाविधीयमानात्वेन सवर्णाग्राहकत्वान्नसप्तता
नुसिकोवकारः आसंदीवत् । अत्र सूत्रे कक्षीवद्वृद्धपाठो नार्ष इति न संप्रसारणं इति सूत्रस्थभाष्यस्वरसः तत्र हि कक्ष्यायाः संज्ञा
यां मतौ संप्रसारणं वक्तव्यमिति वचनमारब्धं वत्सं ज्ञायामिति सूत्रेणास्तु मिति दिक् । राजन्वतीति राजन्वानिदेशः इत्यपि बोध्यो । शि ६५॰
खावानिति शिखाशब्दस्य ब्रीह्यादित्वं तु चूडावतीप्रतिमेति प्रत्युदाहार्यं । मेधावानिति न चात्राऽस्मायामेधेति विनिनौ वा धान्नलचः

प्राप्तिः चिकीर्षोर्वा नित्यस्थाने नोपलक्षणात्। चूडालो स्तोति अस्मीति तिङ्‌तिङ् इति निहतं चूडाला त्सोरु हेवेन स्यसुरवेनानुदात्तत था
तत्स्यानिक स्याद्गुणास्मैकादेश उदात्तेनेत्युदात्तेन तस्य परेण पूर्वेहपैकादेशेन तस्यपदाद्यनुदात्तेन सहैकादेशता त्स्वरितोवे मस्त्रा
प्तिरिति वोध्यं। एतच्चवृत्तौ स्पष्टं समुच्चयार्थमिति भाष्योक्तमाख्यानादिति भावः वत्सा साभ्यां लेद्यादिसेव पाठः मतुवंतेन स्त्रे हव
लयोरप्रतीते रितिहृसुक्तेः प्रज्ञाश्रद्धा यद्यपि कर्ते सुत्यन्न प्रहशाद्या प्रज्ञा यशि ग्राम्पि ध्वति स्त्रियां ङी बभावार्थमिदं तत्राह श्रोत्र
निश्रद्धा माहृच यातभावार्थकाङ् तस्मैवात्र ग्रहणं तपः सहा। अर्थाभ्यां पयासं रवेन अस्वरितत्वात् उत्तरार्थं इति तपः सहस्राभ्या
मरिवनीनी इति स्यात्सेमभिन्न विभक्त्युच्चारणाद् णउभयसेवं धोविनोनो पेथा संख्यं। चसिद्धमिति भावः मतुश्चेति समुच्चयार्थी
मतस्यां ग्रहणानुवृत्तेरिति भावः सिकताइति लुपि युक्तवद्भावः हयवरट्सूत्रे एकारिकतेति भाष्यादेकवचनांतोप्ययं दंतुरइति
निम्नोन्नतेप्रयोगस्तु लक्षणया। उन्नतेति किं दंतवान् ऊयक्षारमतु। मधुमाधुर्यमिति रसवाचिन एवात्र ग्रहणमिति भावः स्पष्टं
चेदं भाष्येनगरमिति चातुरर्थिकरप्रत्ययांतनगरशब्दस्तु देशविशेषनाम। अयंतु जातिवाची अतएव नगरीति जातिलक्षणेः
ङीष्। पुनर्ग्रहणमिति पुनर्ग्रहणस्य घुङ्भ्यां मइत्यस्य नित्यत्वार्थतायां भाष्ये उक्तत्वेन व्याख्यानादेवास्य सर्वविभाषार्थत्व
मितिवक्तुमुचितं मणिवद्गसादि बिंबावं कुरणव मिष्टकावमित्यप्यस्योदाहरणं अस्य षामपीति दीर्घः अणिसोलोपश्चे

तिभाष्ये न दृश्यते केचित्तु शानुबलः पुत्रबल इत्यादौ। आन्तबलेऽणादित्यनुवृत्तेरपि तद्भावः अतइञिति। एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां
च न तौ स्मृताविति भाष्यं। एवं व्रीह्यो ति व्रीह्यादिगणेऽपि पाठादिहार्थग्रहणं तेन शालिलः शालिक इति सिद्धमिति वृत्तिः एकागो
पूर्वसूत्रे बहुव्रीहिः अधिकारप्राप्तप्रातिपदिकादित्यस्य पदार्थः ऐकशतिक इति। पूर्वकालेकेति समासः तद्धितार्थोत्तरपदे तिस
मासस्य समस्तेर्थेनभिधानेनाप्रवृत्तेः संख्यायाः संवत्सरसंख्योत्तरपदस्येति लुना। तत्र संख्यापदमुच्चार्य विहितस्य तद्धितार्थेतिसमासस्ये
व प्रतिपदोक्ततया ग्रहणान्न। अत्रातइति निवृत्तं अत एव गोशकटिरस्यास्तीति विग्रहेऽपि गोशकटिकाइत्येव न तु गोशाकटिमानि
ति। गोविंशतिरस्यास्तीत्यादौ त्वनभिधानान्नेति स्पष्टं भाष्ये। द्वंद्वोपतापेत्यादौ मंडूकप्लुत्यानद्वसमस्य संबंधः समासांताइति सूत्रस्थभा
ष्यादिसत्वं। निष्कासर्वाविति सूत्रेऽसामर्थ्येपि सौत्रत्वात्समासः अंतग्रहणं शतादिपूर्वोत्तरनिष्कादिनिवृत्त्यर्थं निरासार्थं। मिनजितिपा
ठः हृदयोल्हृदविक इत्यादि अनेनान्यतरस्यांग्रहणेनातद्गुणीसंख्याप्रष्टौ तत्र मतुप्समुच्चयबोधकान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः प्रत्यय
त्र पक्षे लभ्यमिति भाव इत्यपि। पिदयमिसंकेनिर्दये महद्विदितो महत्तरेत्येवं महत्तेसाधपित्वात्स्यभाष्ये प्रत्याख्यानात्। तत्र हि स
हृत उपसर्गात् उपसंख्यानेनोपसर्गत्वसामर्थ्यादजंतत्वाभावे प्यच उपसर्गादिति तत्वं तत्र त्वविधावुपसंख्यानेन न सिद्धं प्रथमे
उपसर्गसर्गसंज्ञायामुपसंख्यानमनेकसंज्ञात्वाभाव्यमिति निपातत्वान्महत आधुराप्तेन तत्तीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृति

स्वरेण मत्तस्मात्पुरस्तात्। एतावता संज्ञास्तवविषयाः एवेति महद्भिर्दत्तमिति भाष्यप्रयोगो नानुपपन्नः एवं च फललाभे शपनिव
मेवोचितं पि लेतु मध्यादान्तले स्यादित्सपरे। एतद्विषये मतुमत्स्यहृदिश ह्लादावयवार्थाभावेन तद्ग्राम्भरिस्यमन्त्रविस्तरः
पदलमिति तेन नयस्येति लोपो न अनुवर्त्तयंतीति बहुलं छंदसो ऽस्यतः वाचो ग्मिनि गकारोच्चारणं प्रत्यये माषायामिसनुनासिका
भावाय। तुत्तरसूत्रस्य बहुभाषिणी त्सस्यापि संबंधात्सम्यक् बहुभाषिणि वाग्मीति बोध्यं। ए...येति। तेन धनवानि त्यर्थे स्वामी
ति न। कटकवलयिनीति कटकवलययोः कंचिच्छिद्रं परिकल्प्य हंदुहदुपपाद्यः अत इनि ठनाविति। समासांता इति सूत्रस्य भाष्या
न्मंडूकप्लुत्यात दनुवर्त्तत इति भावः ठनादीति। आदिना घञ्मोमेनुवितपो ग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थ्या न्वरस्यांग्रहणं सिकगो
इति सूत्रे निसग्रहणात् बलादिभ्यो मतुब्विति सूत्रे न्वरस्यांग्रहणाच्चासंबंध इति भावः अस्मायेस्र त्रनुसंबंध्यत एव तस्मा विति
सूत्रे पशस्वानिति भाष्ये उदाहरणात् अक्ततेकाजिति सूत्रे स्रग्वत्तर इति भाष्ये उदाहरणाच्चेति बोध्यं। वातातीत्। कुणपेभेवद
अदंतलादेर्वेनेः सिद्धत्वादिति वृत्तिः ठलाधनार्थमिति सामान्यसूत्रेणासिद्धेः सूत्रस्य फलांतराभावाच्चवर्णाद्व। वर्णेत्रेव
दाध्ययनार्थं ब्रह्मचर्यं। अर्थाच्चेति। अर्थशद्वोत्रधनवाची। कालतोत्रासंनिधिर्नदेशतः तत्रविरोधादस्तीसस्यासंबंध इत्यप्रा
प्त एवेनि विधीयते सन्नो याधिकादिनिठमोरभावो नभिधानात्। अत एवासंनिहित इति किमर्थमर्थवानिति भाष्ये उक्तं अर्थोम

मर्थो विद्यामः श्रुत्वानुपहतश्चय इति वाच्यो ऽन्यथेन मर्थे इति क्रियाशब्दात्स्वार्थे या पाधिकादिनिठनो भवतु तएव मतुप्सुनानमिधा
नात्तेते नार्थिक प्रत्यर्थिको धामार्थी त्यादि चमिद्धं । धान्यकरणकप्रार्थनावानित्यर्थः बलादिभ्यो ऽन्यतरस्यामिति ग्रहणं हृद्वोपता
पतिप्रकृतस्येतः समुच्चयार्थः । तेनेतस्माट्ठन्नप्रथिमिनोतिङ्मनिजंता प्रकृतिः अनिन्मानित्यनर्थकेनापितदंतविधिः मेतिमा
तस्योदाहरणमित्यर्थः वकारयकारपरस्येतिबहुव्रीहिरनुस्वारोन्यपदार्थः इतिमत्वर्थीयाः । प्राग्दिशो वा एवानादिदं संज्ञा
स्त्रैतदाह विभक्तिसंज्ञा इति । स्वार्थिका इति प्रायेणेति शेषः स्वीयप्रकृतेरर्थे भवा इत्यर्थः तसिलादावर्थनिर्देशाभावा इति श
पनेइत्यादेर्नाप्रकृत्यर्थविशेषणत्वादिति भावः ज्ञापितं तात्पर्यं वधुनिप्रकारवचने इत्यादिविहितस्य तु वाचकत्वमेवात एव तदर्थे स्यावि
शेष्यतयाभानमतः प्रायेणेति पूरितं किं सर्वनाम । प्राग्दिश इत्येवा द्व्यादिपर्युदासात्किमः पृथग्ग्रहणं द्व्यादिभ्यः प्रागेव किमत्र
बहुलं न पठितः कश्चाभवांशाश्वकादि सत्यभवतः शेषापत्तेः त्यदादीनां यत्सर्वनाम्नि दृष्टं विश्वतइत्युक्तेः विधेयो निर्देशादाहाधिक्रियत इति ।
बहुशब्दश्चात्रसंख्यावाची एव व्याख्यानात् । प्रकरणलभ्यमाह प्राग्दिशीयपरे इति दिशः प्राग्दिशं तत्र भवे इत्यर्थः एते तो हितीयो व
ज्ञेनातः यथासंख्यं कार्यनिमित्तयोः नलोप इति सर्वादेशत्वं तानुपूर्व्या सिद्धं । इत्यं तातु न फलाभावात् । परत्वादत्रः पूर्वमेव स एम०
दायत्वे निकृते लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनरत्वाप्रवृत्तिरिति भावः कुतिहोः अश्वन आ इत्यतो विभक्ताविव्यनुवर्त्तते । तौ सत्रे

कार उच्चारणार्थः । तिहोरिखस्य स्यफलमाह कस्मादिति । यतइति तमिलादीनां विभक्तित्वात्सदा घञं । परस्य तसेरिति प्रति
योगे पंचम्यास्तसिरणाद्ने चाहो यह होशिति वक्ष्यमाणास्यस्यर्थः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया नमस्धातोर्ने ग्रहणं स्यात्स्याना च्च ।
स्वरार्थे विभक्त्यर्थे विभक्तिनिमित्तालायर्थे । स्वरार्थमिति भाष्यं तत्पलस्वरांपूर्वोक्त विभक्तिकार्यस्यापीति बोध्यं । सर्वाभ
यति । अभिधानमूलमेतत्भाष्ये उक्तं आदर्ने परि षिंचती स्यादौ सर्वार्थे लेपि वाग्रहणानुवृत्ते नैतमिलवाग्रहणमिति । साह
चर्यौ च्च कुत्रचित् नान्यत्र कुत्रापि च सा भिलाषमितिषङ्कुतर प्रयोगदर्शनादि दमुक्तं भागवृत्तिकृताः । हदयस्तु किमो भाषायां
त्रलं नेच्छंति भाष्य स्वरसो प्येवमेव । एतदस्त्रता इ द मोन्बादेशाद् सतोऽशनुवर्त्तते । एतदोनिसेव मिद्वनुदात्तार्थं वचनं ननुलि
त्स्वरे शेष निघाते नैवतत्रत सोऽनुदात्तत्व सिद्धे तयोस्तद्विधानं व्यर्थमिति चेन्न्या लित्स्वरापवादेशोऽनुदात्तत्वे कृते लित्स्वरप्रा
प्त्याप्रसत्ययस्वरेणात्रत सोऽनुदात्तत्वेप्राप्ते न त्वा र्थक्यात् । अतो नेति । अत एतस्मा ज्ज्ञा मादि त्यर्थः । सप्तम्यंते भ्य इति सप्तम्या इत्
वानुवर्त्ततेक्त सत्त्वरितत्वात् ततरा भ्य इति । तिभावः सर्वत्र देशइति । सर्वत्र काल इत्यपि बोध्यं । कालइत्युपादानेन सर्वश
ब्दस्य तत्र कालार्थकत्वाभावात् अत एव वर्त्तमाने लडिति सूत्रे भाष्ये स्य अनागतमतिक्रांतं वर्त्तमानमिति त्रयं सर्वत्र
च गति नीस्तीति प्रयोगे कालवृत्तिसा विवक्षायां दानकृत इति केपटः । विहितत्वादिति । सर्वैकान्येसेनेन । एतद्भाष्यस्यर्थं ।

दहीति एतत्प्रतिंहंहिभंतं यदीत्येतदखंडमव्ययं। एतर्हीति एतद इतियोगविभागेन एतारेशः अस्मिन हनातिपुष्येणायुक्तः
कालोपमिसर्थके अथ पुष्यइत्यादौ शक्तिमत्प्रधानता। इदमहइ सर्थेप्यधेसंभेत्र्यपदेशिवद्भावेनसप्रयोगइसपरेएघुमि
तिनिपातनादेतोर्यं। भाष्यितु चित्यमेत। प्रकारवचने। पंचम्यर्थे सप्तमी त्याह प्रकारवृत्तिभ्य इतिवचनग्रहणात्प्रकारवद्ध
त्तिभ्य इत्यर्थः तेन प्रकारेणात्मस्यविशिष्टइतिशेषः सामान्यस्य भेदको विशेषोत्र प्रकारः बहुभिः प्रकारैर्भुंक्ते इत्यतोबहुभि
र्विशेषैरित्यवगमात् स्यादप्ययंतु न गदृयतेन्यथा सर्वथेत्यादौ तदप्रतीत्या न भिधानात्। यथा हरिस्तथा हर इत्यादौ यत्प्रका
रवान् हरिस्तत्प्रकारवान् हर इतिबोधे हरिसदृशो हर इति फलतीति बोध्यं। अस्यंतस्यार्थिकोयंप्रत्ययं विनापि पश्चेत्रः सैभत्र
इत्यादौ प्रकारवचनत्वदर्शनात् द्योतकत्वे तेदर्थस्य विशेषणतापत्तिभ्य एवं जातीयर्वथावपिबोध्यं। स्थूलादिभ्यः कन्विधौ चे
वमेव स्थूलादीनामपि गोर्वाहीक इत्यादौ गवादिपदानामिवास्येव भत्ययं विना पि प्रकार इवाचि त्वमत एवेष्वानिसवंनोक्तं।
दिक् शब्देभ्यः नेह यथास्थ्यमस्थिरत्वात्। शब्दग्रहणात्तं भ्यमर्थमात्ह दिशि दृष्टेभ्य इति। संख्यायाइत्यतस्यर्थे तमस्तातिप
दरहितमिदं सूत्रमनुवर्त्तते अस्तातो पुरस्तादेशविधानार्थमस्तीमिंचैती दृत्ते स्पष्टं तत्रानुवृत्तिप्रदर्शनाय पूर्वे सादिसूत्रमपी
हयाच्येष्टबोध्य। असोसविभक्तिकंसंयोगमिष्टलापचकारः अवरस्यामित्यनंतरयोगेषष्ठी। अस्तातिच। लुप्तसप्तम्यंन

रम०

मिदंतदाहास्तानाविति शङ्के भेदादर्थभेदेपिसमानानुपूर्वीकत्वादिकृशब्दे दृश्यादिवृत्तिरितिव्यवहारोबोध्यः पूर्वादयस्तस
दिक्छ्यत्वंप्रवृत्तिनिमित्तीकृत्यसकृच्चित्। वक्तृसंमुखदेशत्वंतथाकृत्वाक्वचिद्देशेप्रवर्त्तन्तेअतएवपुरइत्यस्याग्नेरसर्पकत्वं
विश्वकोशादावुक्तं। क्वचित्त्वसंयुक्तसंयोगित्वंयथापरादिशब्दे। प्रकृतसूत्रेचसर्वेषांग्रहणंविनिगमनाविरहात्पूर्वस्मिन्गु
रावितिपूर्वकालाध्यायतकृत्तैरीत्यर्थः दक्षिणोत्तरा। ननुतत्पुरुषसमासेपास्तुदक्षिणस्यांदिशिदक्षिणतइतितुसर्वनाम्नोवृत्ति
मात्रइतिपुंवत्वेनसिद्धं। षष्ठ्यतसमर्थेतिसूत्रेषष्ठीतस्यैथेतिपाठ्यंतेनेतनतीग्रामादस्यइत्यादौपंचमीबाधिकापरत्वात्षष्ठी
नेतिचेन्नस्यस्थार्थत्वात्प्राच्यामितिलिंगविशिष्टपरिभाषयास्त्रीत्वेलुकविभक्तित्रयार्थप्रकटंपितुमाहृत्समसागइतसादि।
एनवन्यतः अपंचम्याइतिप्रागेमेरनुवर्त्तते। आहृेइति अवधिमानवधेश्चदूरेसर्थः केचिदिति। अवसंत्वानुनेमवष्णि
तविभाषाविज्ञानादितितदाशयः इयमेवात्रारुचिः दक्षिणादाच्कार्करआजाहीन्सत्रविशेषणार्थः तनवाक्यसमरणपोरड
हाकारस्याहृत्तिरितिमाध्यउत्तराच्चेवेनमवहितआजपिसमुच्चायतेव्याख्यानात्तदाहोत्तरेति सिख्यायाविविधस्यार्थइ
त्यर्थः विधानंविधइतिघञर्थेकः विधशब्दस्यार्थअस्मामासस्यभेदकविशेषरूपः प्रकारः मत्वाभिधानस्यामाख्यात्वानात
तदाहोत्तरेति। संख्यायाविधि। विधस्यार्थइत्यर्थः विधानंविधइतिघञर्थेकः विधशब्दस्यार्थअसामामासभेदकविशेषरूपः प्र

ल० श० शे०

कारः सचाभिधानस्वाभाव्यात्क्रियाविषयक एव गृह्यते तदाह क्रियाप्रकार इति तदुक्तं भाष्ये विधयुक्तगताश्च प्रकारे भवंती
ति त्रेधा गुणेन नवधा ऽध्यमित्यादावप्युपदिश्यते भवतीति क्रियाकेध्या चतुर्वेति चतुर्भिः प्रकारैरित्यर्थः अधिकरणस्य द्रव्य
स्य विचलनमन्यथाकरणं तच्च हस्ते ख्यासंनिधानात्तद्विषयमेवेत्याह द्रव्यस्य संख्यान्तरेति तदवगमश्च पदान्तरसमभिव्याहारा
दिति बोध्यं। एकं राशिं पंचधेति पंचत्वसंख्याविशिष्टमित्यर्थः एकाद्ध्या धाग्रहणं धामात्रस्य यथास्यात् अन्यथानन्तरत्वादधिक
रणविचाले विहितस्यैव स्यात् अत एव प्रत्ययो नाकारेण विचाले एव संनिहितत्वाद्रापत्तेः परस्मिन्नेकमकं क्रियते सोपाधिक
रणविचाले विहितस्यैव स्यात् अत एव प्रत्ययो नाकारि[illegible]ल इति बोध्यं ऐकध्यमिति। भुंक्ते इति राशिं कुर्वन्तीति वा शेषः द्वैधानीति
स्वभावात्स्त्रत्ववाचित्वं। एषा च द्विर्मेधोऽस्मिन्धाजिसर्थः पाप्यया। याप्यमत्र कुत्सितं कुत्साविशिष्टेर्थे वर्त्तमानात्साशवित्यर्थः अ
र्थे प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव। कुत्सित इत्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामपि प्रवृत्तिरिति बोध्यं। पूरणाद्भागे। पूरणार्थकतीयप्रस
यान्ताद्भागे वर्त्तमानादित्यर्थः तीयादीकक् इति वचनद्वयं दृष्टं सामेस्तत्र भाष्ये स्पष्टं पूर्वेत्रज्ञानोनित्सावितिः। तत्र षष्ठाष्टमाभ्यां भागा
र्थे प्रतिपादनार्थं लुग्विधानं प्रत्ययान्तस्यार्थकत्वेन प्रकृतेस्तदर्थत्वलाभात्। मकरणादिकं तु तत्वाप्यावश्यकं। स्वरस्तु लुकि नास्ये एम०
वेति तल्लुमते सत्र भाष्ये स्पष्टं। एकाद्। असहायपर्यायवाचकादेकशब्दादित्यर्थः असहायेति किं प्रसिद्धतरसंख्यावाचकस्यैवाग्रेत्र

वात्रापि विग्रहरणापत्तौ द्विवचनाद्यसिद्धिः स्यात्वाक्यभेदे मकनाकि निचोरेव लुक् विधानसामर्थ्यात् संक्षेश्रवणमपि भूतपूर्वान्तत्रा
र्थेवर्त्तमानात्प्रातिपदिकादि सर्थः षष्ठ्याह। अत्र भूतपूर्वे इ सनुवृत्तेश्रुतत्वात् षष्ठ्या विशेषणांभूतपूर्वे संबंधे याषष्ठी तदंताल्स्वा
र्थे प्रत्ययो तएव स्वार्थिक प्रकरणादि रोधान अनिष्टापनेनाऽतिशेते: प्रकर्षापरपर्यायपइतरस्मन् नीकरणाह पोभिभवोर्थः एवं
च सक मेकाद्दस्माद्द्धाकुलकाल्क चोरिस्सुदू इत एवनिपातनात्दीर्घः तत्र वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे प्रत्ययइत्यर्थः यत्तु या
व द्भ्यात प्रकर्षे तिशये इति लावद् तिशायन इ सुक्तमुपक्रमे भाष्यतत्र भावार्थकस्य कर्तृपचाद्यजंतस्य च तत्रैणोच्चारणंबोध्यं
अग्नेगुरणोभिधीयत इसुक्त्वाकालोतिपात इति विग्रहप्रदर्शनेन वाकुलकातह्स्मुडिस्सुक्त्वाचतयाभाव्यार्थलाभः तदाहाति
शयविशिष्टेर्थ इति अतिशयकर्तृरूपेर्थ इत्यर्थः भावेत्सुडिति तु न युक्तं तत्रार्थे प्रत्ययइत्यर्थतस्य प्राधान्यापत्तेः अत एवभावल्यु
ट्पक्षे लिंगवचनासिद्धिर्भाष्ये शंकिता अतिशयवर्त्तनइति व्यवहारः संचेतसां न चातिशयशद्धस्यतद्विशिष्टेलक्षणा। अभिभ
यमानादेव प्रत्ययापत्तेः तलक्तेति लक्षणापोतुभाष्योक्तमेवसाधु। अत एवैतेषांसमानाधिकरणवृत्तितद्धितत्वेन व्यवहारो
युष्मघुपपदेलटः शतृशानचाविसादेशोभाष्ये। प्रातिपदिकार्थे तद्धितघोसार्थस्य सामानाधिकरण्यमिति तदर्थः तत्र प्रकृत्य
र्थद्रव्यस्यस्वरूपतइ तराभिभवकर्त्तृत्वविशिष्ट आढयोर्थः प्रत्ययस्तु घोतकः कुमारितरे स्यादेतड़ी प्रुनतरप्रकृतिस्तेनतदंतप

टकेन कुमारीशब्दादिना वयोविशिष्टार्थगतस्त्रीत्वस्योक्तत्वात्तत्संबन्धस्य तु प्रकर्षः प्रवृत्तिनिमित्तमतस्तद्धि शिष्टार्थगते स्त्रीत्वे
टाबेव न वयसीति ङीप् वयोमात्रविशिष्टार्थगतस्त्रीत्वे टाबेव न वयसीति ङीप् वयोमात्रविशिष्टार्थगते स्त्रीत्वे हि तत्प्रवृत्तिः। अत एव
वर्गोते रसादौ न ङीष्। जातिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावात्। उक्तं भाष्ये मद्रिप्रथमं नात्स्वार्थिकः कुमारितरे इत्यादौ केवलवयसः प्रकृ-
ष्टं वयो नातिरिक्तमिति ङीप् प्राप्नोति तरपोक्तत्वात्स्त्रीत्वस्य प्रत्ययेन भविष्यतीति तत्र यातत्स्वप्रकृतिभूतेन वयोविशिष्टार्थगतस्त्रीत्व-
स्योक्तत्वादिसर्थः एतदुत्तरं टाबपि न प्राप्नोतीत्यादि भाष्यमेकदेशितो हृक्तिरिति बोध्यं अतिशायनिकप्रत्ययान्तादातिशाय-
निकान्तानभिधानात् श्रेष्ठतमाय कर्मणे इत्यादिकं तु छांदसत्वात् स्वार्थे साध्विति सर्वं भाष्ये स्पष्टं अतिशायने तिप्रकृत्यादित्वात्तीपा-
तिङः स्वार्थे आप्रातिपदिकत्वात्प्राप्तिवचनं। किमेत्तिङ् किमादिप्रकृतिकघादि सर्थस्तत्फलितमाह आमयाच्च पोप इति। किंतमामि-
ति। आमन्तस्याव्ययत्वात्तमतः परस्य सोर्लुक्। पूर्वाराह्णेतरामित्यादौ तत्र तत्क्रियाविशिष्टस्यैव तत्तत्कालव्यवहारनियामकत्वान्न
शुद्धद्रव्यप्रकर्षः उच्चैस्तमामिति उच्चैःशब्दोत्रोच्चत्वगुणवत्परः द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षाभावेपि द्रव्यनिष्ठगुणादिप्रकर्षेण द्रव्यप्र-
कर्ष इति बोध्यं तदुक्तं तमप्सूत्रे कैयटेन अद्रव्यप्रधान उच्चैःशब्दस्तत्रोच्चत्वप्रकर्षे गाततदाश्रयस्य प्रकर्षेपि तत्स्य न द्रव्यत्वं क्रिया- राम॰
कारकभावरूपसंबंधविशेषणे नैव तत्स्वभावेन नाप्रधानतया सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वात् शक्त्याविष्टस्य सत्त्वेनाम्नायपराम

शोभावाद्योतस्यैवतदादिशब्देभ्यस्तत्रद्विभक्तयः यत्किंचिदिदंतदितिसर्वनामभ्यः सामान्ययोगंपवस्तुतत्त्वं इत्यत्र विवक्षितमितितम
श्चन्द्रे के पठितः इदं पूर्वीरोहतमाभिस्तत्रापि वाच्यं द्विवचनविभज्योपपदे प्रतिपादके विभजनीये चोपपदे इतोमध्ये मतरापेक्षा
तिशयविशिष्टस्वार्थवृत्तेर्विभागप्रयोजकीभूतधर्मवाचकात्स्वार्थे प्रत्ययः विभज्यशोटपपदश्रुत्या बोधितमुपं तत्र प्रतिप
दोक्तत्वात्पंचमीविभक्ते इतिविहितपंचम्येवेतिबोध्यं तेन सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणां च पाटलिपुत्रका आढ्यतमा इत्यत्र
नतरकादितितस्मिन्नितिसूत्रभाष्यप्रयोगाद्दूष्टपुत्रेधेतदुपपन्नंभवति अयं मे ज्येष्ठोयं मध्यमोयं कनीयानित्याघं तत्र सूत्रस्थभा
ष्यप्रयोगाद्दूष्टपुत्रेघेतदुपपन्नंभवति अयं मे ज्येष्ठोयं मध्यमोयं कनीयानित्याघं तत्र सूत्रस्थभाष्यप्रयोगाच्छात्रेर्थोपपदेपी
मोसाधु। सूत्रे द्विवचनेतितदाहरणमात्रमितिकेचित्परेतु नैर्देशिकानां मध्ये न्यूय्यः शोद्धः इत्यस्य व्याप्तस्य विभज्योपपदे तरप्
आभ्यामिसध्यातस्यांसर्वेयसुनतएवनखल्वपि बहूनां प्रकर्षे तरपाभवितव्यं के न तर्हि तमप् इति तमसूत्रे भाष्ये उक्तमिसा
ध्वः नतरामित्यादौ प्रतियोग्यसमानाधिकरणलहपासंतिकलेशभावात् । प्रकर्षेतरप् प्रवृत्तिनिमित्तगतेप्रकर्षेतस्वादिरि
तितुप्रकृत्यर्थप्रकर्षासंभवविषयं एवं द्योत्यार्थे प्रकर्षेपिद्योतकान्तरप्राप्यानितरांगच्छतो सौरेतुश्छंदसिपूर्वे नियमव्याव
र्तितप्रतिप्रसवलंस्फुटंबोधयितुं छांदसमप्यत्रोपन्यस्तं तु दिष्टे । इम निच ग्रहणं मुख्यार्थेन चेन एवं तापकादिष्टनीयसुनोः

सिद्धो तु शब्दं दर्शीति व्यर्थमिति वाच्यं इमति चापि कस्य नायं तः लोके पीष्ठ नादेरायन्ते अपघपि निमित्तस्य छांदसत्वादिदं छांद
सं तथापि तस्यैवेट्टो पन्यासादिदमप्यत्रोक्तं लोप इति सवनसामर्थ्यात्सर्वादेशः अस्य स्पटोरस्येनेन सिद्धः प्रशस्य। अजादी इ
सत्वु इत्तं सन्नस्यावि परिणामप तद्साद्दाजाधोरिति प्रशस्य त्वेगुणइत्यजादी। तस्य क्रिपात्वेपि अतएव ज्ञापकात्तो। अक्ते से
कात्। इष्टादिष्विति तेनसो देवतास्य ञः स्यालोपाकइत्यत्रेनेदं। अयं च प्रकृतिभावो ह्लोपिनो नस्त द्धिते यस्येति चेटीत्यादेरत
त्त्वकं सेकाजिति सूत्रस्य भाष्याक्तेः। साभ्रेष्ठ इत्यादावुच्चारणसामर्थ्यादिकारस्य लोपाभाववदत्रापि तदभावापत्तेऽनेनदिष्टइ
त्यावसिद्धः उत्तरसूत्रस्य कन्याहृच पाञ्चकनिष्ट इत्यादौ टेरितिलोपस्तु न प्रकृतिभावात्तक नस्तादपवादत्वाच्च नस्तद्धित
इत्यपि न। अन उच्चारणसामर्थ्यात्सर्वादेशस्तु केत्यादेशेनापि सिद्ध इति बोध्यं स्थूलदूर। यणादीति लुप्तषष्ठीकं। परमिति
षष्ठ्यर्थे प्रथमा। पूर्वेष्ववधिस्तु यणादिरेव। यणादीति बहुव्रीहिः इकोरिमाषयाक्षिप्रक्षुद्रयोः यकाररेफारयोर्न गुणः पु
व शब्दस्य गुणवचनत्वादत एव ज्ञापकादजादी अन्ये तु गुणवचनात्स्वात्मवक्षिप्रक्षुद्रा वगुणवचनो। इमनिचितद्धि हृष्णस
चारितार्थ्यात्तयोरिष्ठनावनापत्तो क्षेपिष्ठ इत्याद्यसिद्धः वस्तुतो पुवशब्दो गुणवचनापीत्याकडारसूत्रजातेरस्त्रीतिसूत्रभा राम॰
ष्याभ्यां लभ्यते प्रियस्थिरवेद्दादाविकार उच्चारणार्थः अन्यथा भीयात्सिद्धत्वादिकारोच्चारणसामर्थ्याद्धाप्रादादिवद्विलोपा

नापत्यावंवहिष्ठ इत्यादिषु सिद्धं वर्णादिमाहच्चयोर्द्वन्द्वोऽहृ लंतां तेन वृंहदिष्ठ इति। प्रस्थस्फास्तु प्रेष्ठ इत्यादेर्माष्येऽडस्वान्तत्वेनादेत।
एव। प्रेष्ठ इत्यादावादेशस्यासिद्धत्वात्प्रकृतिभावाच्च तन्निमित्तकटिलोपो न। स्थानिनिमित्तकोऽपि न यणादेशानन्दिलो
पाष्वादत्वात्। बहोर्लोपो। इष्ठन उत्तरसूत्रेण। कार्यान्तरस्य विधानात्तस्येह न ग्रहणमित्याशयेनाह मेयसोरिति। लोपश्चा
देः परस्य स्यादेः भूभावस्यासिद्धत्वाद्यानित्यं त्वेनोर्गुणो नादौ घोच्चारणं तु भूमेत्यादौ सावकाशं विन्मतोर्लुक्। स्रजादी
इत्यत्र तु हन्तेराहेष्ठे यसोरिति स्रतत एव ज्ञापकाद्भाम्या मजादी। न च विलिषयेमतुपः मतेन तल्लुके वसिद्धो विन्ग्रहणं व
यमितिवाच्यं। नेकारोतीत्यादिना णिचीष्ठवद्भावेन विनीलुगर्थं तत्सत्वात् विल्वकादिभ्यश्छस्येत्युत्तरमेव विन्मतोरिष्ठे
मयः सुतुरितिनोक्तं तत्रत्सलुक्परस्यास्वरितत्वादतएव तु रिसत्रलोपइ सेवस्यात्वात। प्रशस्यस्य श्रः। प्रशंसा विशिष्टेऽर्थे
वर्त्तमानात्स्वार्थे रूपविल्सर्थः। प्रशंसा चात्र परिपूर्णत्वं रूपवैस्यस्य यथारूपाप्रकर्षस्यर्थे तावच्छेदकधर्मनिष्ठा वा प्रकृत्यर्थे आ
रोप्यतेऽत न चोर रूपो यंय वृक्षेणा इंजनं हरेरितिसिद्धं प्रत्ययान्तस्य प्रतियोगिनिरपेक्षमतिशायनं तु तत्सापेक्षमिति न त
दनुवृत्त्यासिद्धेः। ईषदसमाप्तौ। ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकादित्यर्थः स्वार्थिकानां प्रकृतितो लिंग
वचनातिक्रमात्सिद्धं ग्रहणं च। स्त्रियामिति सूत्रे स्त्रीग्रहणं तदतिक्रमः अस्याण नः स्त्रियां विधानादत एव स्वार्थिकत्वा

त्तिद्धो किं तेन । गुड शब्दस्य तादृश्याद्वा शापांहृति स्तत्र तादर्थ्य प्रयोजक धर्मस्य माधुर्यादे रीषदसमाप्तिः पत्निहृपित तादर्थ्य प्रयो
जक धर्मस्येषदसमाप्तिः पत्निरूपित तादर्थ्य प्रयोजक धर्मस्येषदसमाप्तिस्तद्वा चकाच्च कल्पादयः स्वभावात् । एवं च पूर्णोप
टुः कश्चित्तत्तादर्थ्यादत्मः पटुकल्पः प्रचुरतादृश्यैश्यैच पटुकल्प शब्द गम्यमिति सर्वत्रोपमागम्या दृष्टव्या विभाषासु । वि
भाषा ग्रहणं कल्पवादि समासे शार्थ केल्पादय स्तिडंतेषु सावकाशाः वाक्यार्थे तु मनतत्तेस्यर्थे लम हानि भाषयेयवसिद्धेः
अनिष्टं लेतु न तदर्थ तातस्येतिबोध्यं । सुप्यग्रहणं तिडश्चि सस्यात्रास्संबंधाय उत्तरत्र सनुवर्त्तेत एव । पुरस्तादिति प्रत्ययपरत्व
निवृत्तये पः तु ग्रहणं पुरस्तादित्यस्याहत्यापुरस्ताघाद्द्यो लिंगवचनेनादशे एवेसर्थबोधन द्वारा स्वार्थिकानां प्रकृतितोलिं
गाद्यतिक्रमसत्तापकं । तृतीया गेवेसेव कारस्तुमर्वेवा कोसावधारमिति न्याय सिद्ध इति सर्वे भाष्ये स्पष्टं । प्रकारव । अत्र प्रकारो
भेद एवेति जयादित्यः सादृश्यं भेदश्चेत्युभयमपीति प्रकारे गुणवचनस्येत्यत्र वामनः पालप्रकारमात्र इति । तत्रापि प्रका
रवचनेन हृस्व वोक्तो सोपि प्रकारवति मा प्यदाति चित्सं किंचन यामतितथेलादेः सप्रकार इत्यादिरर्थः स्यात्तनु च पालाजातीय
रो वा धापत्तो जज्जातीयइत्याघ सिद्धिरिति वाच्यं । जातं तच्छब्दं बुनीय नेनेष्टापत्तेः वामनोक्तरीत्या हि देनेव थालापि वा रामः
धनेष्यत इति वक्तुं शक्यत्वाच्च अत एव यथा जातीयक इत्यादि भाष्य प्रयोगाः संगच्छते अयमत्रायमप्यधिकारः अज्ञाते

इत्यादेरनुवाक्यभेदेनाकच्चोपि विधानं बाधकस्याप्यमिति अज्ञातत्वाभिनयो यं अज्ञातो श्व इत्यपि विग्रहो बोध्यः अमयेति स
त्रे प्रातिपदिकादिति सुप्तिङ्ति च संबध्यते तेन कश्चित्सुवंतावयव प्रातिपदिकेऽग्रहणं कश्चित्सुवंतावयवं तदग्रहणं त
न्नयवस्थामाह ओकारेति। इदं वाक्यं पुष्मदस्मच्छब्दमात्रविषयं। भाष्ये तयोर्वोदाहरणात् अमेषां तु सर्वनाम्नां प्रातिपदिक
देरेव प्रागकच्च् अत एव कादेशः साकच्कार्थः कं कोके इत्येवमर्थमिति भाष्ये संगच्छते तलपके तिपत्वादिषु कृते ष कव।प
चतकीति अकचो द्वितीयो कारश्चारणार्थ इति भावः। कुत्सिते गतकुत्सापां कुत्सितेव स्तुतस्तद्धर्मयुक्तार्थाभिधायिनः
प्रत्ययः अश्वक इत्यादौ धावनादेः सम्यगननुष्ठाना कुत्सेति बोध्यं। कुत्सिते पन धर्मेण कुत्सितेव स्तु तस्तद्धर्मयुक्तार्था
भिधायिनः प्रत्ययः अश्वक इत्यादौ धावनादेः सम्यगननुष्ठाना कुत्सेति बोध्यं। कुत्सितगतकुत्सापां कुत्सितक इत्याद्यपि
प्रसक्तमत इति वत्। संज्ञायां कन् कुत्सादिहेतुक संज्ञाविषये कन्निसर्थः रघुकादिष्यप्यविवरणमनुकंपायुक्तादिति धान
का इति धानाशष्कुलिकेण इति हूस्वेकांतात्वापि अभाषितपुंस्काच्चेति विकल्पसंक्षेप इत्याभावः पूर्वोक्तेति अनुकंपापास्तदि
षयत्वादिति भावः परपरासंबद्धपीति। आरंभसामर्थ्यादिति भावः अनुकंप्यमानो रानेनाराधयतीति धानादेरनुकं
प्यमानसंबंधादनुकंपायुक्तत्वमिति बोध्यं ठज्वेति पक्षे कः पूर्वसूत्रद्वयेति अनुकंपायां नीतौ चेत्येतत्व्याख्यानादिति भावः

घनिता पूर्वस्मन्नेरेणेव टक्कपो सिद्धो योगविभागाद्युक्तविषयातिरिक्तेप्येतो तन्नकटचमिथ्यर्थे चकारइत्सेके। ठजादेरमित्तिमि
नितिबुद्धिस्थं नि धानादित्तिभावः ननु ठग्रहणं व्यर्थमिकादेशेजादि स्थानिमिद्दृष्टत आह ठग्रहणमिति तस्मिन्निति वायुदन्तशब्दात
ठनित्यत्वाद्बहुवस्थायां लोपकादेशवायुकमिद्धिः अन्यथामाथितिकवत्सं निपातन परिभाषयाकादेशाभावे नसिध्यादिभावः
नच घच स्त्रिलेन ज्ञापकेनेकादेः सर्वतः पूर्वप्रवृत्तिरिति वाच्यं ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात्तट्ग्रहणसामर्थ्याच्चतस्या
न्नाप्रवृत्तेः अत्राजिनांतस्येसन्नसोत्तरपदे तिपृथक्पदं लुप्तमक्तिकेतेन लोपपदमेवानुवर्ततेतत एवषषष्ठाजादिवचनात्सिद्ध
मितिसंगच्छते अतिप्रसंगस्त्वनभिधानाद्वारेणापः तेनमवित्रिपदस्यत्रठाज्जादावितिलोपोनउपेन्द्रदत्तेचतुर्थीदच्च इतिलो
पो ना। विनापिप्रसा। यमितिसमुदायशक्तिग्रहकालेवयवानामपिशक्तिग्रहादवयवतोपितद्बोधः एवंमेवग्रविशपिंडी। मि
मादेवाकौकदेशद्वाकार्थबोधः अस्येषानुवादकमिदं। वर्णमात्रप्रयोगस्तुनेततोऽबोधात्। उवर्णोल्वतइतिलोयस्यपू
र्वाचार्यसंज्ञाउवर्णास्वरस्येलप्रत्ययस्यलोपः स्थचादेः परेस्या। चनद्वितीयादऊर्ध्वलोपः सत्रसिद्धएवान्यघेता। ऋवर्णाद
पीतिभाष्येनदर्षं। पूज्ञार्थमितिठज्वेत्पत्तौवेत्यनुवृत्तेस्थेवमिद्धिरितिभावः उपडइतिनेन्द्रस्येतिज्ञापकेनपूर्वोत्तरपदनिमित्तका
र्यापेक्षयांतरंगत्वाप्येकादेशस्यपूर्वमप्रवृत्तेरितिभावः द्वितीयेस्थध्यक्षरंचेदितिएकपदेपादं। सेध्यक्षरस्येचाः एकाक्षरे

एम॰

तिअत्र स्वहितव्यंजनमसरं एकाच्पूर्वपदानामिति सर्थः द्वितीयादचऊर्ध्वमित्यनेन द्वितीयाज्विशिष्टस्य लोपः प्राप्नोति इदं वागाशी
र्दत्त इति वा व्याशीर्यस्य तेन दत्तो वाक्करणाकस्तुभाशंसेनेन दत्त इति वार्थः अत्रैकादेशपर्यंतबत्तस्य पाद्यस्य स्याधायीत्याक्रा
यप्रवृत्तिपोन्यतया नपूर्वकुलादि प्रवृत्तिः यद्यपि द्वितीयादचऊर्ध्वस्य शीर्दत्तशब्दस्य लोपप्रसक्तिलोपे चांतइकनिमित्तभसं
ज्ञामत्वात्कुलाघप्रवृत्ताविदं सिध्यति तथापि भले आलोपस्य स्थानिवत्त्वादाकारांतनिष्ठभसेन चांतनिष्ठपदत्वाभावात्ताल्व
जश्लघोर्वागिक इति स्यादिति भावः नचमाक्षासरं परयाधायरांतविध्यादिज्ञापकस्य प्रतिबंधकस्य वा स्थानिवत्त्वस्य निषेधइ
ति सिद्धांतात्कृतेपि स्थानिवत्त्वनिषेध इति वाच्यं षडिकेपिदोषापत्तेः यदि तत्र द्वितीयादचऊर्ध्वस्य लोपविधायकवचनप्रा
माण्यपाद्युक्तेस्थानिवत्त्वं तर्हि प्रकृतेपि तुल्यं एतेन पूर्वत्रासिद्धीय इति निषेधो जोशिषेनेति निषेधश्च स्यादित्यपास्तं नपदां
तसूत्रोक्तरीसातपोन्पदांतजश्ले ऽप्राप्ते उत्तरपदलोपेतु अज्ञातादेशत्वेन स्थानिवत्त्वाभावात्तुल्यावधिकयाभसंज्ञा
यापदसंज्ञा बाध्यते तठन्नेतद्विनाश्रयाया विभक्त्याश्रयायाश्च बाध्यमानाभ्यचिंतयापवादत्वाद्बाध्यः षषष्ठेति। स्पष्टं चेदंस्ता
द्विषितिसूत्रेभाष्ये। शेवलसु। एषामिति शेवलादय आदिभूता येषां [illegible] ते षामिति सर्थः एषामकृत्तसंधीनां तृतीयादचइ
तिवक्तव्यं तेन सुपर्णिशो दत्तशब्दाह्वचिसुपरिकदूतिसिध्यति। अजिनांता। उत्तरपदग्रहणात्स्वर्वलोपोत्र। अत्रेसा। अत्रसर्वं

ल॰ श॰ शे॰

महत्वप्रति हूं हि हूस्वखंडी घ्यलप्रति हूं हीति भेदः क्वचित्प्रकृतिलिंगातिक्रमस्यापि सत्वेनाहकुटीरइति कासूः ग्रन्तास्वश
विकलेवाकू चकिं यत्तरोद्वयोरेकस्य निर्धारणेगम्येनि र्धार्यमाणवाचिभ्यः किमादिभ्यो डतरजिसर्थः द्वयोरित्युपलक्षणं
अत एव बहूनां मध्ये निक्षुक ग्भिं लं चिन्नं छति कतरो देवदत्त इति प्रत्यपइति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगः संगच्छते। एतच्चनपितुमे
वसूत्रे एकग्रहणं। द्वयोरितिनिर्धारणमष्ठो मा[?]ख्यानादेवभविष्यतीसत्वं। अत्र निधारणंनप्रत्ययार्थः तेविवापिप्रतीयमा
नतपामलम्मत्वात्किंतु विषयनिर्देश इति हत्तो। [?]ावहूतं। प्रसाख्यातमिति क्षेपार्थस्य त्वनभिधानात्र अत एव ततो डतर
ज्ञा। म्राकेरइति पूर्वसूत्रस्य हूयोरित्यस्य प्रसारव्यानभाष्य[?]व्याख्यावसरे केयटेग्रंथेद्रसर्थः अत एव कतमाकत्तमेषामाटयेतेति
पहद्विलप्रकरणे भाष्यप्रयोगः संगच्छते तेनकतमोभवतां मध्यापकः शूराे देवदत्तोवेति सिद्धंवायहणमितानचाव्ययमेवे
नाम्नामिसस्याधिकारत्वात्तदनुवृत्तेरेववामिद्वेवाग्रहणंव्यर्थमितिवाच्यं। तच्चिह्नन्तिज्ञापनार्थत्वात्तेनडतरज्ञिषेपनाकच्। महा
विभाषार्थयेति अतएवावक्षेपणइतिसूत्रे भाष्येकरतयोरर्थयोर्विशेषइतिप्रयोगः संगच्छते तत मादयः प्रागवक्षेपणेकृनोनिमो॰
प्रत्ययाइति तु प्रापिकमितिभावः किमइतिबहूनां सीनेधित्यादिभाष्यप्रयोगादितिभावः एकाच्च। प्राचामितिपूजार्थे। वाम
स्ये[?]लेमहाविभाषयैवसिद्धेः अकजर्थमपिनतस्यानिवृत्वाद्धितिस्पष्टं भाष्ये। येनेतरइति अवक्षेपणाइतिकरणेल्युद्धितिभा राम॰

वः इवेष्वार्थगाथो यमानत्ववृत्तिविषयत्वमानात्मातिशयद्विकाल्कानुपयदुपमेयंमात्रातिक्रान्तिस्मेदित्यर्थः प्रतिकृतिवल्लिङ्गायवचनंतु
विशेष्यवदेव हरीतक्यादिषु व्यक्तिः रि स्यत्रपाठात् तेन चञ्चे मनुष्या विंसेषद्विवलकानामिति । प्रतिमांगृहीत्वा भिक्षार्थं भ्रा
म्यन् भट नामिसेर्थः तन्तेदायतनेषु प्रतिष्ठापितपूजार्थप्रतिमासु चित्रेषु नटेषु च भ्रमात्मिका शिवा मेद्बुद्धिरेव न तु माद्दश्य
बुद्धिरिति प्रत्ययो सत्तैरेवाभावः स्पष्टं च चित्रनटविषयं तादृशी बुद्धी रसप्रकरणे शंकुकमतनिरूपणावसरे प्रकाशका
रैरुक्ता यस्तु तत्र तद्बुद्धे र्भ्रमत्वाभावोप्युक्तः सलनन्तरावतीर्णावाधायाएव बुद्धेस्तत्र भ्रमत्वेन प्रकृमान्त्रविरुद्ध इतिदिक् । अ
र्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु चेति देवयथाद्विष्णुपाठान्तत्र नदोष इति तद्राजसंज्ञेतिसूत्रे केयटः प्रकृतसूत्रे वृत्ताव त्राव
ये तत् निवृत्तमिति अस्वरितत्वादननुवृत्तिरेवात्र निवृत्तिः शाखादिभ्यो यदिति पाठः यदिति पाठः सुरुग्मादीनामापुस्तान्त
रदर्शनात् । उगवादिसूत्रभाष्यविरुद्धत्वाच्च भम आत्मवान् अभिप्रेतानाम यथोनां पात्रभूत इति पावत । तद्विषयादितिद्वा
र्थेषय सर्वावयवकादिसर्थः भाष्योक्तथैवोदाहरणात् इवार्थविषय सर्वावयवकादिवार्थोपमानत्वतिवर्त्तमानात् छ इ स
र्थः अतएव शस्त्रीश्यामेसादेरिवार्थे छो न काकतालमिति दृष्टान्ते वार्थे न । काकतालीय इति काक इव तालमिव तिरवार्थे
इ तएव ज्ञापकात् सुपेतिसमासः तत्र पूर्वपदमुपमानकाकागमनपरमुत्तरपदं चोक्तपूर्वपदार्थसमानाधिकरणोपमानता

ल॰ श॰ शे॰

लपतनपरं समुदायश्चोपमेयदेवदत्तगमनसमानाधिकरणेनोत्पतनेन परः एवं चोपमानकाकागमनसमानाधिकरणो
पमानतालपतनेनोपमेयदेवदत्तगमनसमानाधिकरणं चोत्पतनमिति समासार्थः विशिष्टे विशिष्टनिरूपितोपमेयल
क्षोधात् विशेषणे विशेषणनिरूपितविशेष्यनिरूपितं तत्सर्वं वसति। तत्र तदुपमेयवाचकसमभिव्याहारे समासार्थोपमान
प्रयोज्योपमानभूतालकृतकाकवधोपमेयः <u>सामासार्थोपमेयवाचकसमभिव्याहारे समासार्थोपमानप्रयोज्योपमानभूता</u>
<u>लकृतकाकवधोपमेयः</u> सामासार्थोपमेयप्रयोज्यश्चोत्कृतदेवदत्तवध इति बोधः शब्दशक्तिस्वभावात् एतेन परस्परं सामा
र्थ्याभावाद्वृत्तिरुपमपि दुर्लभमिति अपास्तं तत्फलितमाह हकाकेत्यादि। अत्र सर्वत्रातर्कितोपनतत्वं साधारणधर्म इत्याह
तर्कितेति। पक्षे ठगिति। अन्यतरस्यां ग्रहणमनंतरठकः समुच्चयार्थमिति भावः एकशलाशब्दस्यांगुल्यादिषु पाठादिति भा
वः मध्ये प्रयोगात् पूगेति न स्वरूपग्रहणं व्याख्यानात् ग्रामणीवाचकपूर्वावयवकभिन्नात् पूगवाचकादित्यर्थः लोहितध्वजमद
ति लोहिताध्वजायसंपूगास्सम एवं लोहितध्वजः व्रातच्फञोः शरीरायासजीविनो नानाजातीया नानामनियतवृत्तीनां संघो व्रातः अ
जितिगोत्रकुंजादिभ्यः इत्सन्नेन अस्त्रियां किं। कौंजायनी। टिलोन्ये। बिलिविटिलसामर्थ्यादस्त्रियामिति अत्र न संबध्यत इति भा राम॰
वः तद्धितेषु तिष्ठाख्यानादिति भावः जानकि स्त्रिगतेः पर्श्वादिभ्यो अत्रास्त्रियामित्यनुवर्त्ततेनेत्यस्यभाष्यप्रामा

ण्यान्तेतेन पष्ठः स्त्री अष्टे टेग्यणा विधायकयोः षष्ठ्यसामर्थ्याद् असंबंधे व्यस्तत्वासंबंधे मानाभावात् अभिजिस्यद् इति अथ
सारेणं तावत् अल्समासार्थिकत्वेन गोत्रार्थकत्वादाभिजित्यस्य यमिति विग्रहेतु जस्यापत्यमिति यलोपः अभिजितकः अ
यम प सारेणं तेभ्य एव तेनाभिजितो मुहूर्तेऽस्यादोनमस्यष्ठं चैवं सर्वभाष्ये अनेमित्तिकत्वार्थमिति ननु तद्भावभावित
रूपं निमित्तं लं सह विधानेपि। तद्भावे तं भाव इत्यस्यैव तद्भावसमकालं भाव इत्यपि तदर्थात् तत एवधिन्विक स्योरिस
त्त्वलोप एवकार्यानधातुलोपइति गुणनिषेध इति ह्रकाराद्देश विधानाव्यर्थमित्याशंक्य तत्रस्या र्योनगुणवारणायत
दिति भाष्य उक्तं भिन्निचेन्न लोपवचनसामर्थ्यादत्वः परस्मिन्नित्यत्र तथानिमित्तलाना अथ णान्तंदंडवत्। ईडो दंडनं
अव स्पर्शेसा हचर्यात्। तद्यारर्थयोर्विषये स्वार्थेवुनित्यर्थः स्थूलादिभ्यः प्रकारो भेदः स्याद्वस्यंचव्याख्यानात्तद्धि निवर्त्तमा
नादि त्यर्थः जातीयोपवाद इति जातीयर्विधौभेद एवप्रकार इति जयादित्यमतेपवाद इत्यस्य परत्वाद्बाधक इत्यर्थः तत्रा
प्युभयं गस्वते इति वामनमते यथाश्रुतमेवच्छ्रवसां। अनसंतगतिरशेषतः संबंधाभावः सामिक्ष्यतमिति। समासेपिसा
मीसस्पक्रियाविशेषणासेनवारकत्वात्समुदायस्यक्तांतत्वं। क्रुहृहरोगगति कारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् अन्तसंगतेतारिस
स्यपद्मपीलादिः प्रकृते सेवेतिसमस्तखेतदेकदेशसामिशब्देनेत्यर्थः अन्नसमस्तलेतत्संनिहितेनेत्यर्थः इदमेवेति। अस्यत

थापीत्यादि: बहुतरकमितियद्दितुबहुतरकंसुकरकमित्यादि तन्नाघंतात्स्वार्थेकन्वक्तव्य इतिवचनेनयावादिलात्स्वा
र्थेकनावासिद्धमित्युच्यतेतत्तदानास्यप्रयोजनं एतदेवाभिप्रेत्यैहंभाष्येप्रत्याख्यातं।एतदेवभाष्यंतस्याकृतिगणत्वेमानंवि
भाष्यषाग्रहणादितिप्राक्प्राचीनमितिहृपहृयंमहाविभाषयैवसिद्धमितितत्रस्यनिसंलेज्ञापकमितिभावः तेनाशि
तंगविलाघमाध्वितिबोध्यं।आशितागावइत्यादितुरवप्रत्ययप्रकृतेरर्थकथनंइयमभ्युच्चयमुक्तिः वृहतीजासंत्त्वाइतिब
हुवचनेनास्यापिग्रहात्जासंताच्छस्यास्यापि स्वभावतीतिस्सलाभात।अंचतेःख्रस्यनित्सत्वाभावायविभाषाग्रह
णमितिभाष्यसंमतः पंथाः प्राक्नइतितेनावक्षेपरणेकन्वेकत्विकऐवेतन्नापिकमित्युक्तं।बहतीजासंताःकन्व
च्छाःअदिक्स्त्रियामितिकर्मधारयगर्भोनञ्तत्पुरुषःप्रागितिअस्तासंतंप्राचिदेशेइत्यर्थकंनिर्दिष्टेगस्वतंत्वाधे
यप्रधानतयास्वभावाल्लिंगयोगिलिंगंचनपुंसकमेवलिंगसर्वनामत्वात्नस्त्रीत्वादिप्रकृत्यैसमहासंतविरोधापत्तेरेकव
चनंच।एवंचग्रामादिवधिकप्राग्देशवृत्तयआम्नाइतिबोधः तदाहप्राचीनमिति।स्वदंसंस्कारपक्षेइदंयदाप्राग्दिशवा
स्तदेशकालस्याम्नादिबोधकास्तेभ्यऽस्वस्तदेपस्थितविशेष्यलिंगसांगमानाभावात्प्राचीनाआम्नाः प्राचीनंगनाम
दितिअत्रप्राच्यांदिशीसर्थेस्तासंतात्प्रागितिप्रकृतिः साचाव्ययत्वात्स्त्रीस्यानिवत्यत्रेभाष्येचायंप्रयोगः जासंताद्ध राम॰

ज्ञासंताद्वंद्धुनिवर्त्तमानाज्ज्ञासा अपहृमलक्षकादिस्यर्थः जातेयंजक मितिवध्मते स्मिन ज्ञातिरिति व्युत्पत्तेः अत्र प्रक
रणबाधेन बाचकत्वंवक्तुं शक्यं रमुक्तं चेति परेस्यानांता। म स्यान शाब्दस्तु त्वबाचो तुल्यरूपार्थे न चेत स्यानांत मर्थं व
द्रूवतितदाप्रत्ययइत्यर्थः इतिशब्दादर्थवदिति लब्धं अनुगदतीति अत्रार्थं अनुगादिशब्द इत्यर्थः अस्यानि सत्वादविम
हं दर्शयति स एवं वति अनुयायादिवत्सुप्पजातावितिणिनिः विमारिणेगा। अणि। नुण इत्संता णानुवर्त्तते इन गाणितिप्र
कृतिभावः क्रियाजन्मेति। अत एव त्रिः प्रवृत्तोद्विः पचतीति नावृत्तो पंचादिशब्दोस्तत्संख्यासत्ति पराणस्तसैव भुजघो
तकस्तेषां च क्रियाया मन्वयः सूत्रस्वरसात् द्विदशाइत्यादौ समासएव द्वादिशब्दानां तत्परत्वघोतक इति उक्तार्थे
त्वान्नसुच् समुदायस्यापि रसमासत्वात्सभुंक्ते इति वर्त्तमान प्रयोगः त्रिरावृत्तादशेसाद्वावृत्तिः क्रियाजन्मगणनेव
त्वसुच्। संख्यायाः किमितिगणनेवृत्तिः संख्याशब्दानामेवेति प्रश्नः भूरिवारानिति। नायं संख्यावाची लोके गणनानू
यामप्रसिद्धेरिति भावः वहुबहुस्तु संख्यासंज्ञकत्वात्तत्कार्यभागित्युक्तं। तदभावे हि क्रियाजन्मगणने गम्ये इत्यर्थः
स्यादिति त्वसर्पे। वारशब्दः कालपरः सप्तभोजनस्य मा सवृत्तिका लाध्वनोरिति द्वितीया। पचपिर्द्रव्यगुणयोगे एव न
योग्पजन्मा प्रसिद्धमेके वते षामुत्पत्तिः क्रियायास्त्वनेका लाध्वनोरिति द्वितीया। पघपिद्रव्य~~गुणयोगेणनयोग्पजन्मा~~

ल० श० शे०

याऽपि निवृत्तभेदस्या धात्वर्थवाच्येन तत्संभवः तथापि क्रियाग्रहणं स्पष्टार्थं साध्यस्य भावे वयत्र क्रियातत्त्वेन स्पष्टस्पष्टार्थं तु न
तत् द्विवचने चेति द्विराद्वृत्तिर्द्विः प्रयोगः द्विर्बद्धं सुबद्धमित्यादि प्रयोगविरोधात् पंचकृत्वः कृत्वोकटान्द्विः कर्तृसाद्गु
ण्यभूतक्रियायोगकारकविभक्तेरिवक्तेरिव क्त्वस्यापि साधुत्वमिष्टमेवेति सर्षं हरिकेपटादिग्रन्थेषु स्पष्टं निरूपितं द्वि
पाकाविसादेन सुजादिक्रियाजन्मगणनस्याभावात् तद्गणनार्थत्वे हि पाकाविसादेर्द्विवचनाधनापत्तिः अत एव द्विः प्र
योगाविति न तदुक्तं भाष्ये द्विपाकाविसत्त्वकस्मान्न भवति नेतत्क्रियागणन अभिमुखा प्रवृत्तिरभ्यावृत्तिरिति। सा च जन्म
रूपा एवं च नेतत्क्रियाजन्मगणनमिति तदर्थं इति निरूपितं भाष्यप्रदीपोद्योते। यद्यपि संख्यागणनात्मिकैव तथापि गणनद्
तिगणनापेप्रभित्वास्तेषामेव ग्रहणार्थं तेन पुनः पुनरादिशब्दान्नेति तिद्धि कृविभाषा यावत्स्वविप्रकृष्टकालक्रियाजन्मगण
न वृत्तेरित्यर्थः प्राचुर्येणेति व्याख्यानादिति भावः भाव इति प्रचुरस्य वचने बोधने स्पष्टति प्रातिपदिकात्प्रत्यय इत्यक्षरार्थः प्रचु
रार्थबोधकात् इति प्रथमासमर्थात्स्वार्थेमयड् इति यावत् अधिकरणे इति। प्राचुर्येण प्रस्तुतान्नादि वचनात्प्रथमासमर्था
दधिकरणेऽर्थे प्रत्यय इत्यर्थः प्रकृतेति लुप्तसप्तम्यं तंतत्त्रवत्तेरन्नादित्यर्थः अत्रपक्षेवचने इत्यत्र प्रकृत्यर्थोऽविवक्षितं तेन
भवन्मयपोऽप्यापतिनावनीयतिरित्यादेः प्रकृत्यर्थाधिकरणमात्रेमयडुपपन्नः तेनैवान्नार्थं द्व्येतत्ततात्पर्यं व्याख्यानात्स्वार्थि राम०

कप्रकरणपाठस्त्वाद्यपक्षे चरितार्थः वस्तुतोऽत्र स्वार्थिकादृष्टस्य प्रायेणेत्यादि। प्रकारवचने जासंतात्स्थुवंधुनि देवतांतात्तादर्थ्ये
यदित्यादौ वाचकतया स्वप्रतीतेरिति बोध्यं तत्र ग्रहणं वाक्यभेदेन प्राचुर्याभावव्यसंतस्वार्थिकमपइंर्थं तेन चिन्मयं ब्रह्मेत्यादि
सिद्धं। प्रवाग्मम पीतिटिल्वान्ती प्। ममहत्वा वद्धत्वविशिष्टेऽर्थे प्राचुर्यार्थे वर्त्तमानादित्यर्थः मोदकिकादावचित्ते निठक् स्वार्थि
केऽपि लिंगानि क्रमः कुटीरवत्। भेषजमिति भिषः षुक् ह्रस्वश्चेति सुत्रारिता द्भिषज्‌शब्दादित्यर्थः रण्पत एवाति पातना
देकारः देवतां तातदर्थे वस्तुनीत्यर्थः वैधे कर्मणि सज्यमान इत्यादि द्रव्यं मंत्रस्तुत्यं च देवतात्वं तदुक्तं भाष्ये दिवेरैश्वर्ये
कर्मणो देवत्वं स्मात्स्वार्थे तलिति भेनं देवं देवत्वमिति सिद्धं तत्र्ध्वनयनाह पित्र्ये देवत्यमिति। एतेनपित्र्यं षुदेवत्वजातस्यभावादि
दमयुक्तमित्यस्यास्तं। नवसेम्यादि वार्त्तिकैर्विधीयमाना अमी तस्वार्थिकाः साधारणादिति। अत एव निपातनात्स्वादेशस्य
दीर्घः सहसमानं धारणमस्येत्यर्थः अनेकं पृतविशिष्टं संबंधमित्यर्थः देवतेत्ति लिंगानि क्रमात् त्रीत्वं। वर्णोचा। वर्णो कि
लोहितं रुधिरं यावदाम्रपमवस्थानं योग्यत्वाभावो निसत्वं। लोहितादिति। अस्मादेवज्ञापकादसंतस्वार्थिकानां सुबस
तेः प्रागेवोत्पसंगीकारेणांतरंगत्वात् प्रावृत्तलिंगबोधकप्रत्ययस्य बाधनं स्वार्थिकेन वाध्यवतीत्यर्थः अत एव ङ्याप्प्र
त्याप्यत्र प्रकरणे संबंधः तेनेतादिभ्यो संतस्वार्थिके एतिकेसेवनं लानिकेति वेलक्ष्येणोति लक्ष्यं गोपसर्थः उपायादिति अचिति

वक्तव्ये ह्रस्वग्रहणादीर्घस्य स्थानित्वं एतेन नासस्यात्तत्त्वासमर्थ्यो ह्वेलोपाभाव इत्यपास्तं। व्याख्यानाच्चवा चोऽव्यात्ततो सेनो
क्ते र्थोपस्या इत्यर्थस्तदाह संदिष्टेति। न युक्तानतच्छेदेन वाक्यं वा चायुक्तोऽहाग्व्यात्तेनार्थप्रतिपादककर्मशब्दादित्यर्थः
तेन स्वपं वा चाकथनपूर्वकं यत्कर्म क्रियते तत्त्वकार्मणं तदुक्तं भाष्ये तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते वागेव। यदेव चोमा
ह्रियते तदेव कर्मणा क्रियते इति अत्र वागेवेत्युत्तरस्येवकारेणात्मनायोपामिसंशं सम्बन्धो लभ्यते क्रियमोर्हत्सर्गतत्त्र
ककर्तृकत्वं चमतीयते। यद्वा चावदतितत्कर्मणा कुरुत इतिशुसार्थानुवादरूपलाघदेवेत्यादिभाष्यमतयुक्तालिंकोवाचा
कथनं विनैव यत्कर्म क्रियते तत्रमाभूदिति। एवं च मंत्रमंत्रविशेषप्रयोगपूर्वं क्रियमाणकर्मविशेषेहृत्ोपमिसाङ्ः इदंल
पाकर्तृ यमितिसंदेशवाचं भ्रुलायत्कर्म क्रियते तत्कार्मणमिति वदतः कैयटस्याशयस्तु चिंत्यः वार्त्तिकं भ्रुवेति मूलं कैयटा
नुसारेण। क्षेत्ररूढा इति तन्त्रोऽसन्नाद्यर्थः प्रजानातीति प्रश्नः निषोपमितिहृतोचेदंस्पष्टं। भाष्ये निषेधस्यागणनात्रास्य
नित्यत्वं प्रसंयोगान्तरं तस्मादस्यापवादत्वात्रभविष्यतीति परे। मंगलामंगलेत्यादि प्रापिकमित्य पातंभाष्यानुक्तेः अत्रालो
पैश्वर्यैतलोकादीनामेवग्रहणं न तदर्थकैकशब्दस्य तत्त्वलेमानाभावात महेतापि न त्वाप्यंतस्याप्रसिद्धतरत्वेनास्यार्थशब्दे
नन्ग्रहणं। संख्यैकस्त्वस्या वाचिन एकत्वविशिष्टार्थकात्प्रातिपदिकात्कारकाद्धमित्यर्थः एकार्थाएवेति एकवचनशब्देना

च तस्र एव गतस्वेच्छ इति भावः घटं घटमिति तत्तं ज्ञासि घटं घटमितिव त घटौ घटौ ददातीत्यपि बोध्यं मेवं भवद्भस्यभिमा
नः पदशः स्वरशाइतिप्रयोगात्तत्त्वोपि वृत्त्या वेकत्वविशिष्टस्यैव बोध इति जातिशब्देष्वपि शस्य इति पद एकवचना
दिति घटौ घटौ ददातीत्यादि बोधेश मो साधुत्वापतिके चित्तवस्तुत एकवचनादिति संख्यातिरिक्तार्थानां परिगृहीत
तेकत्वानामवबोधे सर्वानुवादकं अत एव माषं माषं ददातीति न किंतु द्वौ द्वौ माषौ ददातीत्येव तेत्र निबोध्यं अत्र द्वि
वचनेत्वेवीप्सायामित्यनंतरं द्रष्टव्यः संख्यैकवचनाद्वीप्सायां च वात्सार्थेपि सहचाभिधानस्याभावादेकशब्दाद्वेवातेनेकश
ब्दाद्वीप्साशस्य भावे द्विवचने ततो संत स्वार्थिके शसि पक्षे जाते एकैकश इत्येतत्सिद्धिः। नचैवमेकशब्दस्तु नेसंदेहः
स्यात् शस्त्वेव्याख्यानतो लोके प्रकरणादितो निर्णयात्। नचास्य शस एकं बहुव्रीहिवदिसपवादत्वाभावादेकश
ब्दे परत्वाद्द्विवचनमेव माप्यमिति वाच्यं तत्रापि नसंबोप्सयोः स्येव द्वित्वसत्वात् तदनुवादेन बहुव्रीहिवद्भावस्ये
वेतन विधानात् इति ध्वनितं चेदं सर्वस्य द्वे इति सूत्रे भाष्ये इति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितं यापंचमीविहितेति प्रतिनि
धिप्रतिदाने च त्येषेत्यर्थः आद्यादिभ्य इति अयमेवमार्वविभक्तिकस्तसिः चादित्रतइति बहुधा सोन घमात्रिकेण लो
के गे त्वत इत्यर्थः फलितमाह। मानतिक्रम्येति। न हीयमान। हीयमानेन पापेन च युक्तादित्यर्थः अर्जुनतत इति पक्षे इति

ल·शु०शे०

शेषः। प्रवाहिकाविषूचिका। अभूते तिगम्यमाने इति शेषात्तद्भावेतिकरणांततीयपाठसमासः अभूततत्पदेन कर्तृषष्ठ्यंते
नास्य समासः अभूतत्वं च प्रत्यासत्त्या तद्भावशब्दघटकतच्छब्दार्थकरणं कत्वेनैव ग्रास्वा[illegible]पेण रूपेण आगभूतं तेन रूपेणात
त्स्मभावे इति फलितं। एवं च यत्र प्रकृतिस्वरूपमेव विकाररूपतामापद्यमानं विवक्ष्यते तत्रायं प्रत्ययः संपद्यते सादेः संप
द्यकर्तरि वर्त्तमानादित्यर्थः अस्मादेव निपातनात् संपदेर्भावे क्विः दिवादित्वाच्छ्यनुः संपद्यस्य कर्त्तेति तिन् सुहृषः एवं च सं
पत्तिकर्त्रे बोधकात् विकारकाच्च कात्त्वपः तस्य च प्रकृतेर्वा नेमानत्वं गौरणपाहेसा। अत एव महद्भूते सादेनात्वे सामाना
धिकरण्यनिबंधनं पुंवत्वं च भवति तदा ह्यविकारात्मतामित्यादि चकारोक्तो दान्तत्वापायकारो वैत्यत्र सामान्यग्रहणाविधा
तार्थः च्व्यंतत्वादिति ऊर्यादिच्वीति निपातत्वेऽव्ययत्वमित्यर्थः ब्रह्मो भवतीति अत्र भवनकर्तृत्वं प्रकृतिभूतस्यान्नब्रह्मण एव विकार
भेदेन बोध्यं। कृष्णीकरोतीत्यादौ कर्मत्वमप्येवं अत एव संघीभवंति ब्राह्मणास्तद्भवति चैत्र इत्यादौ वचनपुरुषव्यवस्था। अत्र
तु प्रकृतिविकृत्योः रूभयोः कर्तृत्वं तत्र साक्षाद्विकारस्यैव स्वर्णं पिंडः खदिरांगारसदृशे कुंडले भवत इति यस्मिन्नास्थ भा
व्यप्रयोगे विकृतेः कर्तृत्वात् अकेत्वं संपद्यत इत्यादौ च्व्यंतस्य वाक्ये लोके प्रकृतेरपि कर्तृत्वदर्शनाच्च अयं प्रयोगो युक्तश्च प
पदेद्द इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टः अनारोपितात्तथाभूते आरोपिततद्भावसंपत्तौ विवक्षित इत्येवेश्वरप्रसादादिना महति शुक्लमह

राम०

सत्तोऽभ्युच्चिरं न एव च्व्यंतार्थस्य गोभवदित्यादौ गौणत्वेन प्रगृह्यत्वाभावमिच्छन्त्यो नः च्व्यंतस्य प्रतिषेध इति वार्त्तिकमोत्स्वंत्रेभा
ष्यप्रत्याख्यातं। कारणेभूतोऽदं दूदुसा घमाध्येव। तत्राकारणत्वाधारोपपूर्वककारणत्वादिषु ध्वाञ्च्विरिति तु न युक्तं। अगोत्वा
रोपपूर्वकगोत्वबुध्यां च्वौ गोभवदित्यादौ च्व्यंतप्रतिषेधस्यावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधापत्तेः प्रकृतसूत्रभा
ष्येपि ध्वनितमेतत्। संज्ञोपसर्जनीभूतानामिति वार्त्तिकप्रयोगे एकार्थीभाव इति भाष्यादिप्रयोगे च वृत्तिवाक्ययोरसंतभे
दात् उपसर्जनत्वसैकार्थत्वस्य चारोपितस्यैव सत्वात्तच्चिः तत्त्वदत्वस्यैव तत्रारोपेरोपकार्थत्वस्य सुतरां तत्वं अमतीभूत्वा
मो स्त्रीभवतीत्यादि तु छंदसि अभूततद्भावसामर्थ्यात्संपद्यकर्तृत्वलाभे द्रुहर्णा पत्रं संपद्यकर्तृत्वमवतकारकांतरत्वं त
त्रयथा स्यादित्यादि त्यादि सिद्धं। अन्यथा प्रत्ययविधौ तदंतविध्यभावान्नस्यात् अनेनांसलोपेयथा यथमी त्वादि। शाक
त्येऽइति अभूततद्भावइत्यपि बोध्यं। कृतं। सर्वावयवोपेतं वाक्यमेवेति न तु च्विरित्यर्थः तदधीनः अभूततद्भावइति निवृत्तं
देवमनुष्यास्तीति कृभ्वस्तीति च निवृत्तं। वंदेरमेवेति देवा वंदते रुरमेव सर्वः पुरुशब्दो बहुवाची। बहुत्रेति जीवतो जंतोमनो
बहुषु विषये त्रुगच्छतीति वहून्विषयान्व्याप्नोतीति वार्थः अव्यक्तानुमंडूकत्सु साकृभ्वस्ती स नुवर्त्तते संपदेति निवृत्तं मे
वान्तुतनोन्मूनमित्यजवर्जं सस्यद्यजेपक्षयानूनमित्यर्थ त्वनपटपटाकरोतीत्याद्यावव्याप्तेः विवक्षितेऽइति अन्यथाडा

चिद्वित्वं हि तद्वित्वं चाधोनेकाच्त्वेऽजिसन्नोम्याश्रयः स्यादिति भावः बहुलग्रहणाद्द्वितीयाकरोती सादो न द्वित्वं डाच्यभिव्यक्ते ला
तादिरा जम इति विशेषणार्थं तेन नाभाष्टं यि याइत्यादौ डे· डोदेशे निष्पन्नस्यानुकरणे पटापती सा शाविवनाभा इति भवती
त्यर्थेस्य षत्वारणायेति भाष्यस्वरसः अनेकाच्त्वं इति द्वजवराधादिसपनीये सर्थः पटिनीति अव्यक्तानुकरणेति परस्
पं कृञो द्वितीयकृञ इति समं मांमांता इसेत त्यं यतमनुवर्त्तते बीजेनेति बोजावापेन सह स थः कृष धातुः करणं विक्षोपणं
तत्र किं निष्कुलाकरोति शत्रूनिति शत्रूनिति आनुलोम्यमारा धयचि तानुवर्त्तेनंतव किं सुखंकरोसेषधचित्तपीडनं प्रातिलोम्यं
स्यलाकरोती तिकरोतिः पचुसर्थे। सत्यसाधुससे। इति तद्धितप्रक्रिया।। ।।सर्वस्य द्वे। नच माक्यादि द्विलवारणापावश्यकेन
पदस्येस पकर्षेणामि द्वे सर्वस्येति वाच्यं एकाजद्विर्वचनन्यायेन च सर्वावयवद्वित्वसिद्धिरितिवाच्यं। द्वितीयषष्ठ्युच्चारणेन
स्थाने द्विर्वचनत्वबोधनात्। द्विः इत्यस्य संख्यायां पक्षापां शब्दानुशासनप्रस्तावाद्धे शब्दरूपप्रसासम्भास्यानि समानाकारस
र्वस्य पदस्य स्थाने भवत इत्यर्थः अन्यं थे काचो द्वे इत्याद्यविवेचारणक्रियापेक्षया पदस्येति कर्मषष्ठी स्यात्। तनेपोना पु राम०
नःपौनः पुन्ति क इत्यत्र ष्यञ्‌ठञौ सिद्धो। तत्राहि पुनः पुनर्भवित रिवर्त्तमाना सुनः पुनः शब्दाभावे भवेच प्रत्ययः अन्यथांत
रंगलात्सुपि लुक्लाच्चा व्ययात्सुपोलु पाकबोष्मा ऽपेथेद्विल प्र वृत्ता येव त्वेपिस मासग्रहणकृतनियमेन स्यातं अेणापि प्रये

गार्हार्थवत्समुदायविषयके न प्रातिपदिकत्वाभावात्स्मिन्स्मात् स्थाने द्विलं तु स्थानिवद्भावात्प्रातिपदिकत्वं प्रत्ययलक्षणेना
प्रत्यय इति निषेधाप्रवृत्तस्स्थानिवत्वेन प्रातिपदिकत्वेऽस्मात्स्मिन्स्मात्स्थाने ऽतिदेशेनादेशेन तत्सुलभं। न चैवमपि तत्र प्रकृ
तिकसुबंतत्वं दुर्लभं पुनः सुबुत्पत्त्या सुलभत्वात्। यद्वा तत्तमं वधिभावे इत्याद्यर्थे प्रातिपदिकात्प्रत्ययः इत्येवार्थः सुच
कुत्सिते इति सूत्रभाष्यात् घकालेति ज्ञापकाच्च मतिसंभवे सुपध्यवहितद्रूत्यन्यत्र तत्र द्विशब्दत्तशब्दरूपमादेश इत्यर्थे
के द्विरिति वक्तव्ये द्वे इति द्विवचनबलेनानन्तमिताघयवभेदसमुदायस्यैवादेशस्योपस्थितपदसमुदसमुदायात्मकस्य
विधानात्प्रत्येकमप्यनयोः पदत्वमित्यग्ने इत्यादौ पूर्वरूपादिसिद्धिः एतेनैकैकस्मिन्नादौ बहुव्रीहिवद्भावेऽपि नद्वयमवयोः
सुब्लोमानाभावात्सुब्लुगनापत्तिरिति परास्तं अन्तर्वर्तिद्विर्वचनसंहितापाननित्यत्वसंहितेकपदे इत्यस्य समासग्र
हणाद्द्वंद्वपदे एवं तन्नियतता बोधकत्वात्समुदायस्यापि स्थानिवद्भावेन पदत्वमिति आम्यच क्षिपत्वमिदेवदत्तेत्यावाम
एकान्तरतासिद्धिः कस्कादिषु कौतस्कुत पाठेन कृतार्थमिकद्विर्वादप्रातिपदिकत्वेऽपि तद्धितोत्पत्तिज्ञापनेन द्विः प्रयो
गपक्षेऽपि न दोष इत्यस्मेपदस्य सपकर्षेऽपि प्रपचति प्रयतीति सगतिकस्य द्विर्वचनं सगतिकस्येति वार्त्तिकेन सिद्धमिति दिक् नि
त्यमाभीक्ष्ण्यं व्याख्यानात्तच्च पौनःपुन्यं तदाहाभीक्ष्ण्ये इति ननु यां क्रियां कर्त्ता प्राधान्येनानुपरमन् करोति तत्रिसंपुनः

क्रियायाविच्छेदे नो सन्निरामीक्ष्ण्यमिति तयोर्भेदः स्पष्टः केपटादिभिरुक्तत्वेनेदमसंगतमिति चेन्न । मानाभावात् तत्र घ आभीक्ष्ण्ये
वर्त्तते तत्सेदं ग्रहणमिति प्रकृतसूत्रस्थभाष्यविरोधानलंनत्तुक्रियावाचकत्वमतो न द्वित्वं परेर्वर्जने । वर्जनद्योतकस्य परे
रित्यर्थः उदाहरणे पंचम्यर्थवर्जनरूपसंबंधस्य परिर्द्योतकः पंचम्यपाङ्परिभिरिति पंचमी । परित्रिगर्त्तं वृष्टो देव इति
समासे तु न द्वित्वं कर्मप्रवचनीयानां स्वयोगविहितविभक्त्यर्थसंबंधपरिच्छेदकत्वात् समासे विभक्त्यभावेन तत्त्वासंभव इति
परेर्नैरर्थक्यात् किंच वाक्ये दृष्टविभक्त्यर्थद्योतकत्वेनात्र समासेऽपि च शक्तिकल्पनेन परेस्तद्योतकत्वाभावः न हि समासस्य
यदर्थान्तर्भावेण शक्तिस्तत्र तद्योतकापेक्षा अत एव घनश्यामादाविवाद्यप्रयोगः परिशब्दस्तु साधुत्वा ~~भावः न हि समासस्य~~
~~यदर्थोऽन्त~~ र्थमेव वृत्तौ प्रयुज्यते । समूलकाषमित्यादौ कषेरिकः तदुक्तं भाष्ये नात्र परिवर्जने वर्त्तते कस्तर्हि समास इति वाक्या
देशाविनापि कोपास्यमर्त्तनकृत्स्नपोः शिष्याद्यसंभवात् द्रुहत्सो द्विरुक्त इति वीप्साविषये इति भावः अस्य सूत्रस्य वीप्साया
मेव प्रवृत्तेर्भाष्यसंमतत्वात् । अत एवैकैकस्यादौ न बहुव्रीहिवत्तथा सति सुप्लुकि दध्यादौ विभक्तिरहितस्यैवात्रापि ता — एम॰
दृशस्यैव साधुत्वापत्तिः अनेनैव द्वित्वे विधोपत इति तु न युक्तं शाम एतदपवादद्वित्वाभावस्यैकशब्दस्य सिद्धेः अत्रेदं बोध्यं अत्र
र्थैकशब्दस्यापि तदर्थे वीप्सायां द्वित्वापवादः शासेवा । संख्याशब्दातिरिक्तशब्दार्थानां परिग्रहो तेकत्वानामेव वीप्सात्वेन

तस्याप्येकवचनत्वात्। किं चात्र स्त्रममपि परिमाणविशेषवद्भसत्व इति सूत्रे भाष्ये कैयटयोरुक्ततया प्रस्थाद्यर्थानामिमास्यापि परि
गृहीते तेकृत्स्नैषवक्ष्यपा। एकैक शब्द इति भाष्यप्रयोगस्योपपत्तिरुक्तस्यमत्र विस्तरः तेनेति। अत्र सुप्लोपशब्देन तन्निमित्तं प्रा
तिपदिकत्वेन लक्ष्यते। यथा सुबुत्पत्तिरपि वक्तः। व्याख्यातं भाष्ये एवमेव। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वस्तु नातिदिश्यते तस्योपसर्जनार्थ
निमित्तत्वात् बहुव्रीहिवद्भावादेवेति मध्यमणिन्यायेनोभयान्वयि। सुबुत्पत्तेजातस्य प्रातिपदिकत्वस्यैकदेशविकृतन्यायेन सु
प्त्येपि समत्वं कार्यकाले यं प्रसुते तेन च पुनः प्रातिपदिकत्वे। सुविति न चात्र द्वयोः सुपोर्लुकि तदर्थस्य प्रातिपदिकार्थत्वाभावे
णद्वित्वाद्यनापत्तिः व्याप्तिविशिष्टस्य कर्मत्वादिबोधार्थं तदुत्पत्तेः सुलभत्वात्। एकैकस्मेति द्वयोरपि सुपो लुकि पुनः स
वादिपठितेकशब्दात्तेन सर्वनामत्वात्तस्मैभावः इह पुंवदिति बहुव्रीहिवत्त्वातिदेशेनोत्तरपदत्वस्य कार्यैर्न भिन्नार्थत्वामा
वेन च सामानाधिकरण्यस्यात्रसत्त्वात् स्त्रियाः पुंवदित्यनेनेति भावः। अन्तोदात्तत्वानेति। अनुदात्तं चेत्यस्याधिकारत्वेऽपि भाष्यप्रा
माण्यान्नेहोपस्थितिः अत एव बहुव्रीहिवद्भावे प्रकृतेपि कर्मधारयवद्भावः किंच प्रियादिषु प्रतिषिद्धं पुंवत्तस्यापि विधाना
र्थिकर्मधारयवद्भावः अत एव पूर्वसूत्रयोः कर्मधारयवदिति नोक्तं प्रियादिषु पुंवद्भाव इति पुंवत्कर्मधारयेत्यनेन। गुणवच
न श्रेहाकडारसूत्रभाष्यपरिभाषितं इति बोध्यं। प्रकारः सादृश्यमिति योगिकत्वं उपमानत्वं उपमानत्व दू भिन्न इति बोध्य इ

ल॰ श॰ शे॰

तिपरे आनुपूर्व्ये इति वार्त्तिके सुकर्मधारयवदिति न संबंध्यते तन्तुदाहरणेषु भाष्ये सुपलोपादर्शनात्। संभ्रमश्चादरो भ
यं वा क्रियासमभिहारे चेति पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारः लोट् एवेदं अत एव क्रियासमभिहारे लोडिति सूत्रे क्रियासम
भिहारे लोण्मध्यमैकवचनस्य द्वे भवत इति पठित्वा तस्य लोट् ज्ञापकत्वमुक्तं अस्मिंश्चास्य लोट एवोदाहरणमुपन्यस्तं अत एव प ८
दे तेन द्वित्वं यत्तु लोटः समुच्चयादिष्वपि विधानेन केवलस्य तद्द्योतने सामर्थ्याभावाल्लोटि द्वित्वं। यङ्स्तु तद्वृत्तिरिक्तार्था
भावाद्यङः वृत्तद्योतनसंभवाद्यङः तेन द्वित्वमिति तन्न। स्वकजादेरनेकत्र द्योत्यार्थे विधानेपि केवलस्यैव प्रकरणादिना तत्त
दर्थद्योतकत्वं तथा दृष्टत्वात् भृशार्थे द्वित्वफलकत्वे भृशार्थ इत्येव सिद्धे क्रियासमभिहारपदं व्यर्थमत आह पौनःपुन्ये
पीति इदमेव ज्ञापकं पौनःपुन्यस्य केनचिद्द्योतने सौत्रद्वित्वाप्रवृत्तेरिति पौनःपुन्यं यङः तेन सौत्रं द्वित्वमिति भावः भुक्त्वा भो
जमित्यादेरेवाभीक्ष्ण्ये द्वे वाच्ये इति भाष्यपठितवचनान्तरेण द्वित्वं मूले लेत त्कृदंते वक्ष्यते पुनः पुनः क्रियायाविच्छेदेनासन्नि
राभीक्ष्ण्यं तदेव च नित्यत्वं। भुक्त्वाभुक्त्वेत्यादावपि विच्छेदिका क्रिया चोपात्ता व्रजनादिरूपैव गत्यन्तरोपस्थितकल्पने मानाभावा
त् एवं च भुक्त्वाघंतद्वित्वेनैव व्रजनाद्याभीक्ष्ण्यस्य द्योतितत्वान्न भुक्त्वाघंतसमभिव्याहारे तिङः तस्य द्वित्वं। कर्मव्यतिहारः राम॰
क्रियाविनिमयः नित्यमेवेदं द्वित्वं। बाहुलकं तु समासवद्भावस्यैव तदाह बहुलग्रहणादिति अत एवान्यशब्दस्य समासव

द्वावरहितमेवेतरशब्दस्य तत्सहितमेवोदाहरणं भाष्ये परस्परशब्दे परस्परांचेति वार्त्तिकप्रयोगात्समासवद्भावाभावः अ
न्यपरेतरव्यतिरिक्तेषु तु नास्य प्रवृत्तिर्बाहुलकादेव अन्येषां कर्मव्यतिहारबोधकत्वाच्च अन्योन्यादेः कर्मव्यतिहारः स्फुट एव
अन्योन्यस्मै इति। अन्यस्मै इत्यस्य द्वित्वे पूर्वपदस्थ सुपः सोरुपसिद्धिः। इतरेतरेतरेषामिसादौ तु एकैकस्मै इत्यत्रोक्त
रीत्या सर्वनामत्वं वार्त्तिकेषु कर्मधारयवत्सद्भावसंबंधबोधनाय समासवदित्युक्तिः सुप्लुग्विधिनैव सिद्धे समासवद्विस्
क्तिरन्योन्यमिति तानुदात्तबाधेनांतोदात्तार्था ऽकस्कादित्वादिति कुबोः कःपौ चेति बाधित्वेति भावः सिद्धांतिमतमाहास
त्त्विति तदुक्तं हे हूनेनोदाहरणमादरणीयमिति तदतिरिक्तोदाहरणाभाव इत्येवं परतया नादरणीयमित्यर्थः
दलद्वये इति समासवद्भावे तद्भावे च। इतरेतरमिसादौ पूर्वखंडस्य सर्वनाम्न इति पुंवत्वेन यद्यपि सिद्धं तथाप्युत्तर
खंडे टाब्भावार्थं बाहुलकमावश्यकं क्लीवे चेति अन्योन्यमित्यत्र पूर्वपदं प्राप्ताद्विरह इत्यर्थः इदमुपलक्षणं परस्प
रमित्यत्र पूर्वपदे नपुंसके सोरमभावस्य परस्यात्स्मादित्यादौ व्यवस्थाभावेपि सर्वनामत्वस्य च। इतरेतरमित्यत्र चेति।
उतरादिसूत्रे सर्वादीनीति सूत्रस्य भाष्ये रीत्या विहितविशेषणाददृत्वेन सन्यो मोलुक् चेति सादेशो विधानं त्वन्योन्य
मित्यादावसमासे चरितार्थमिति भावः प्रकृतवार्त्तिकेति स्त्रीनपुंसकयोरिति वार्त्तिके न्योन्यमिमे ब्राह्मण्यौ इतरेतरमिमे कु

लेइत्यादितत्रोदाहृतं। स्त्रियामिति। प्रतिकर्मोपसहायाइति सर्वेस्य देइति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगेऽपि बोध्यः। अन्यान्यप्राद्युभो
वादिति अपाशाने इति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगे कर्मव्यतीहाराभावः स्पष्ट एव। अहंकुट्टूइति तत्र वर्तमानेपोस्तदर्थकयोरित्य
र्थः पुनस्तदेवेति। अनुवादकविभक्तेर्नापिप्रत्वादिति भावः। पक्षस्थाने क्लेश संभावनात्तत्रैव तदभावप्रतिपादनं सफलमिति साश
येनाहानि प्रियमितिय पश्चेतिस्वरान्तस्योभयार्थकत्वात् ज्ञातिधनवाचोतु स्यस्त्वे तेनमिधानात् देइति वीप्सायां पथ्याशब्दस्या
हृतेर्ह्रस्वाप्राप्त्यातदपि निपातस्ते निपात्यनेनिपातस्ते इति भावः क्लीबत्वं चेति तेन ह्रस्वसिद्धिः चेनेनकृतद्वित्वस्याप्यत्वाभा
संग्रहः ज्ञाते समस्तनेत त्वाखष्टीनत्वाचियथापथस्यज्ञाते सेव। यथास्वभावमिति यथास्वरूपमित्यर्थः ह्यान्तः सर्वे पदार्थाय
थायथ्य। स्वयथास्वभावं सर्वे पदार्थास्तान्ताइत्यर्थ इति वृत्तिसंमतं पूर्वपदस्यागभावं इति द्वौ द्वाविति द्विलेकर्मधारयवद्भावात्सु
पुत्रलुकि पूर्वपदावयवस्यकाभस्यामादेशइत्यर्थः अत्वेमिति संज्ञालाद् प्राप्तिः नपुंसकत्वं चेति चेन कृतद्वित्वान्नियत द्विवचनोऽस
सभावस्य संग्रहः कर्मधारयवद्भावादंतोदात्तत्वं। वाच्यमिति इदं वृत्तौ स्पष्टं अभिव्यक्तिरप्येवमित्यसेव। आचतुरमिति आङभि
विधौ आङ् मर्यादेत्यव्ययीभावः शरत्प्रभृतित्वाट्टच्। चतुर्थांतमिति फलितोर्थः मिथुनीयं तौ तानेनात्वपः मिथुनशब्देन तल्व राम॰
र्मि मे पुनं ते दिच्छंतीत्यर्थकः पचः मिथुनं गच्छतीति मिथुनस्तं प्राप्तो तौ सर्थः फलितार्थकथनमिदं मिथुनापंत इति कपंडःतापपाठः

ल·श·शे·
३९३

63

द्वर्वार्द्धं

उपमाथो भावान्नद्वंद्वपरघोस्यामयोरातुः एतावदेव पश्यतामा युधिष्ठिरमेवं हया। समाहि सेनच चतुरोभिख्याप्येस थेः प्र पौत्र पुत्रे
णापीति चतुरो चिभिख्या येस येद् इति हन्ति स्वरसः असंतसहचरितत्वेन लोकविज्ञानमात्राभिव्यक्तिः असंतसहचरितत्वलोकवि
ज्ञाते द्वंद्वमिसुपसंख्यानमिति वार्त्तिकात् तदाह स्माह चेर्थे रोत्ति तेनेह न द्वौ युधिष्ठिरार्जुनौ। द्वंद्वं मंत्री सतत्वी स्मायादित्व
मन्त्रस्यार्थे। अत्रापीति द्वंद्वं युद्धा म्नवर्त्तेनेति यथा अत्र द्वयोर्द्वयोरिस्य था द्वौ स्मायां द्विं भीनो स्मसु खड्गः खड्गस्नेषां द्वंद्वा
नि सह हेतेइ सत्र स्वार्थे द्वित्वमेकशेषाद्द्व द्वचनं पिथस्तार्थे द्वंद्व इति [illegible] स्य ते
द्वंद्वं [illegible] यथा चार्थे द्वंद्व इति स्वार्थे द्वित्वपुंस्त्वलोकात अयं योग विभागो भाष्ये न दृश्यते द्वंद्वं युद्धानी
त्यत्र मर्यादावचनेन सिद्धं। एषा हि युद्धमर्यादा शीतोष्णादिषु अभिव्यक्त्या सहचरितत्वं शब्दप्रयोगे बोध्यं। चार्थे द्वंद्व इति
तु संज्ञा शब्दास्तु सन्तः अभ्यवायो भानादिति तदाशयः विस्तरस्तु बृहच्छब्देन्दुशेखरे द्रष्टव्यः शब्देन्दुशेखरे खेलस्य पूर्वेम
र्धमप्युरं। प्रीयतीत्तेन भगवान् शिवया सहितः शिवः भूषितः फणिभाष्याख्याल्लघुः शब्देन्दुशेखरः सतां हृत्कमले
भान्तां यावत्फणिफणाधराः २ इति शिवभट्टसुत सतीगर्भज नागोजी भट्टकृते लघुशब्देन्दुशेखरे पूर्वार्धं सम ॥

ला·ग·
३९३